

Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
Σχολή Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σχέσεων

Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών
«Διεθνείς Σχέσεις και Πολιτικές»

Η ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΣΥΜΦΩΝΑ
ΜΕ ΤΟΥΣ ΧΟΜΠΣ, ΛΟΚ ΚΑΙ ΡΟΥΣΣΩ

Νικόλαος Παπαθεοφάνους

Κόρινθος, Ιούνιος 2014

University of Peloponnese
Faculty of Social and Political Relations
Department of Political Studies and International Relations

Master Program in
«International Relations and Politics»

THE FOUNDATION OF THE STATE IN VIEW
OF HOBBS, LOCKE AND ROUSSEAU

Nick Papatheofanous

Corinth, June 2014

Η ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΣΥΜΦΩΝΑ ΜΕ ΤΟΥΣ ΧΟΜΠΣ, ΛΟΚ ΚΑΙ ΡΟΥΣΣΩ

Περίληψη

Αντικείμενο της εργασίας αυτής είναι η προσέγγιση της έννοιας του κράτους και κυρίως της διαδικασίας μέσω της οποίας δημιουργήθηκε ο θεσμός της πολιτικής κοινωνίας, υπό το πρίσμα των θεωριών τριών σπουδαίων φιλοσόφων της νεωτερικής εποχής.

Ο Τόμας Χομπς, ο Τζων Λοκ και ο Ζαν - Ζακ Ρουσσώ, μέσα από τα σημαντικά έργα τους, ανέπτυξαν πρωτοποριακές για την εποχή τους θεωρίες σχετικά με το κράτος, τον ρόλο του και τον τρόπο λειτουργίας του. Θα προσπαθήσουμε να παρουσιάσουμε τις βασικές αρχές των θεωριών αυτών και θα επιχειρήσουμε να τις προσεγγίσουμε τόσο συγκριτικά μεταξύ τους όσο και βάσει της απήχησης που έτυχαν στην εποχή τους αλλά και στη σημερινή εποχή.

Η ανάλυσή μας θα αρχίσει, για κάθε έναν φιλόσοφο ξεχωριστά, από την κατάσταση στην οποία βρισκόταν ο άνθρωπος πριν από την ύπαρξη της πολιτικής κοινωνίας. Ακολούθως, θα εξετάσουμε τους λόγους που οδήγησαν τον άνθρωπο να εξέλθει από την κατάσταση αυτή και να επιδιώξει τη δημιουργία της πολιτικής κοινωνίας. Στη συνέχεια θα εστιάσουμε στην ίδια την πολιτική κοινωνία - με την έννοια του κράτους - και στα χαρακτηριστικά που της προσδίδει ο κάθε φιλόσοφος. Τέλος, θα προσπαθήσουμε να διακρίνουμε τις σύγχρονες διαστάσεις των πολιτικών αυτών θεωριών.

THE FOUNDATION OF THE STATE IN VIEW OF HOBBS, LOCKE AND ROUSSEAU

Abstract

The subject of this project is the approach to the meaning of the State and principally to the procedure through which the institution of the political society was established from the three great philosophers' theoretical point of views at an innovative era.

Thomas Hobbes, John Locke and Jean-Jacques Rousseau, through their so notable works, developed innovative for their times theories about what the State is, about its role and about how it works. We are going to try both to present the basics of these theories and to approach them not only by comparing them to each other but also by virtue of the degree of impact they made over their times and in our days.

First, our analysis is going to start by presenting Man's status before the political society was established and for each philosopher separately. Afterwards ,we are going to explain the reasons why Man was made to leave this status and to aim at the establishment of a political society. Next, we are going to focus on the political society itself -in the concept of Status- as well as on how each philosopher features it. In the end, we are going to try to make out the up-to-date parameters of these political theories.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ.....	3
ABSTRACT.....	4
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	6
I. ΤΟΜΑΣ ΧΟΜΠΣ.....	8
Α. Ο άνθρωπος στη φυσική του κατάσταση.....	10
Β. Η δημιουργία του κράτους.....	13
Γ. Κριτική της θεωρίας του και σύγχρονες διαστάσεις.....	16
II. ΤΖΩΝ ΛΟΚ.....	20
Α. Ο άνθρωπος στη φυσική του κατάσταση.....	21
Β. Το δικαίωμα στην ιδιοκτησία.....	24
Γ. Η δημιουργία του κράτους.....	24
Δ. Κριτική της θεωρίας του και σύγχρονες διαστάσεις.....	30
III. ΖΑΝ- ΖΑΚ ΡΟΥΣΣΩ.....	33
Α. Ο άνθρωπος στη φυσική του κατάσταση.....	34
Β. Η δημιουργία του κράτους.....	36
Γ. Κριτική της θεωρίας του και σύγχρονες διαστάσεις.....	40
IV. ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΤΩΝ ΤΡΙΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΘΕΩΡΙΩΝ.....	44
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	48
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ.....	49
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	51

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η εκπόνηση της εργασίας αυτής στοχεύει στη μελέτη της διαδικασίας μέσω της οποίας δημιουργήθηκε ο θεσμός του κράτους, σύμφωνα με τις πολιτικές θεωρίες των φιλοσόφων Τόμας Χομπς, Τζων Λοκ και Ζαν - Ζακ Ρουσσώ. Θα επιχειρήσουμε να προσεγγίσουμε τις κυριότερες απόψεις των σημαντικών αυτών διανοητών και να συνάγουμε χρήσιμα συμπεράσματα για την επιρροή τους στις σύγχρονες πολιτικές θεωρίες.

Στο πρώτο μέρος της εργασίας θα αναλύσουμε τη θεωρία του Χομπς. Αρχικά ο Άγγλος φιλόσοφος μας παρουσιάζει τον άνθρωπο στη φυσική του κατάσταση, πριν από τη δημιουργία αυτού που σήμερα ονομάζουμε κράτος. Πρόκειται για μια πρωτόγονη κατάσταση όπου οι άνθρωποι αλληλοσπαράσσονται. Χάριν της επιβιώσής τους, εξέρχονται από την κατάσταση αυτή και δημιουργούν την πολιτική κοινωνία, υπό το πρίσμα ενός κοινωνικού συμβολαίου. Στην πολιτική κοινωνία υπάρχει ένας κυρίαρχος που έχει την απόλυτη εξουσία απέναντι σε όλους και διοικεί με τρόπο δίκαιο και με σκοπό τη διατήρηση της ειρήνης.

Στο δεύτερο κεφάλαιο θα εξετάσουμε την πολιτική θεωρία του Λοκ, ο οποίος επίσης έχει ως απαρχή της ανάλυσής του την φυσική κατάσταση του ανθρώπου ενώ μας εισάγει και στην έννοια της ιδιοκτησίας που κατέχει σημαντικό ρόλο στη θεωρία του. Στη δική του φυσική κατάσταση, ο άνθρωπος ναι μεν ζει πρωτόγονα αλλά διακατέχεται από το αίσθημα της ηθικής και του σεβασμού για τη ζωή του συνανθρώπου του. Παρόλα αυτά, η απουσία του κοινού περί δικαίου αισθήματος και ενός «κριτή» που θα διευθετεί με αντικειμενικά δίκαιο τρόπο τις διαφορές που ανέκυπταν μεταξύ τους, δημιουργούσε συγκρούσεις και αίσθημα αβεβαιότητας και τελικά οδήγησε στην ανάγκη εξόδου από τη φυσική κατάσταση και στη δημιουργία της πολιτικής κοινωνίας. Η πολιτική κοινωνία θεμελιώνεται σε ένα κοινωνικό συμβόλαιο, με κύριο σκοπό την αντικειμενική απονομή δικαιοσύνης και την ειρηνική συνύπαρξη των ανθρώπων.

Στο τρίτο κεφάλαιο της εργασίας θα παρουσιάσουμε την θεωρία του Ρουσσώ. Και αυτός ανατρέχει στην φυσική κατάσταση του ανθρώπου, την ανάλυση της οποίας θεωρεί απαραίτητη για τη θεμελίωση της θεωρίας του περί του κράτους. Παρουσιάζει τον άνθρωπο στη φυσική αυτή κατάσταση ως πρωτόγονο αλλά ευτυχισμένο και με

μια ζωή ουσιαστική και αληθινή. Η «αδιοκτησία» όμως είναι αυτή που οδήγησε τους ανθρώπους στην είσοδο τους στην πολιτική κοινωνία, την οποία ο Ρουσσώ αντιμετωπίζει ως αναγκαίο κακό πλέον και προτείνει τη σύναψη ενός κοινωνικού συμβολαίου ώστε μέσω αυτού οι άνθρωποι να ζουν κατά το δυνατό καλύτερα και δικαιότερα.

Στο τέταρτο και τελευταίο μέρος της εργασίας, θα προσπαθήσουμε να προσεγγίσουμε της θεωρίες των τριών σπουδαίων αυτών φιλοσόφων συγκριτικά, εστιάζοντας στις βασικές τους ομοιότητες αλλά και στις ουσιαστικότερες διαφορές τους. Επίσης, στο τέλος κάθε κεφαλαίου, θα προσπαθούμε να σταθούμε με κριτική ματιά απέναντι στις θεωρίες αυτές και να εξάγουμε συμπεράσματα για την επιρροή τους σε θεωρίες μεταγενέστερων φιλοσόφων αλλά και στη σύγχρονη πολιτική θεωρία γενικότερα.

I. ΤΟΜΑΣ ΧΟΜΠΣ (1588-1679)

Ο Άγγλος φιλόσοφος Τόμας Χομπς θεωρείται από τους πρώτους θεμελιωτές του σύγχρονου κράτους. Έζησε σε μια από τις πλέον ταραγμένες περιόδους της ευρωπαϊκής ιστορίας, βίωσε την εμπειρία του εμφύλιου πολέμου που είχε ξεσπάσει στην Αγγλία και γι' αυτό δεν πρέπει να προξενεί εντύπωση το γεγονός ότι οι θεωρίες του αναφέρονται με απαισιοδοξία στην ανθρώπινη φύση, όπως θα διαπιστώσουμε και στη συνέχεια.

Μια από τις βασικές του πεποιθήσεις ήταν ότι το κράτος πρέπει να έχει προτεραιότητα σε σχέση με την εκκλησία. Για τις απόψεις του, όπως διατυπώθηκαν μέσα από τα έργα του, ο Χομπς κατηγορήθηκε από τον αγγλικό κλήρο για αντιθρησκευτική δράση. Εξέφρασε επίσης την πρωτοποριακή και «αιρετική» αντίληψη ότι η πολιτική είναι μια επιστήμη με συγκεκριμένους κανόνες, ακριβώς όπως και η γεωμετρία (Mac Donald , 2009:111).

Θεωρείται ο επινοητής της νεότερης θεωρίας του κοινωνικού συμβολαίου και ο πρώτος θεωρητικός της φυσικής κατάστασης αφού περιγράφει τη διαδικασία γέννησης της πολιτικής κοινωνίας υπό το πρίσμα μιας νομικής συμβολαιακής θεωρίας που ο ίδιος κατασκευάζει. Η φιλοσοφία του διδάσκει στους διοικούντες τον ορθό τρόπο διακυβέρνησης και στους υπηκόους την «υποταγή», χάριν του κοινού καλού (Στυλιανού, 2006:78). Στην πολιτική του θεωρία δεσπόζει επίσης η άποψη περί ισότητας των ατόμων τα οποία επιδιώκουν την απόκτηση όλο και περισσότερης δύναμης ώστε να διασφαλίσουν την επιβίωσή τους.

Τα πιο γνωστά έργα του Τόμας Χομπς είναι τα εξής:

- Περί του πολιτικού σώματος (de corpore politico)
- Περί του πολίτου (de cive)
- Λεβιάθαν (Leviathan), έργο που δημοσιεύθηκε το 1651, κάνοντας τον Χομπς διάσημο και το οποίο θα αναλυθεί στο παρόν κεφάλαιο.

Παρότι λίγα χρόνια μετά τον θάνατό του, το Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης έκαψε στην πυρά τα δυο τελευταία έργα του, ο Χομπς επηρέασε σε μεγάλο βαθμό την αγγλοσαξονική οικονομική, πολιτική και κοινωνική θεωρία.

Ας σταθούμε όμως στο έργο του, «Λεβιάθαν». Στο εξώφυλλο της πρώτης έκδοσης του βιβλίου αυτού παρουσιάζεται η χαλκογραφία¹ ενός γιγαντιαίου άνδρα, ο οποίος αποτελείται από πολλούς μικρότερους άνδρες, κρατά στο δεξί του χέρι ένα ξίφος και στο αριστερό του χέρι μια επισκοπική ράβδο, πάνω από μια ειρηνική πόλη. Κάτω από το κάθε χέρι υπάρχουν πέντε σχέδια. Κάτω από το κοσμικό χέρι, υπάρχουν κάτω από το ξίφος, ένα κάστρο, ένα στέμμα, ένα κανόνι και έπειτα όπλα, λόγχες, σημαίες και τέλος μια μάχη. Κάτω από το πνευματικό χέρι, ένας ναός, εκκλησιαστικοί αφορισμοί και έπειτα διακρίσεις, συλλογισμοί και διλήμματα και τέλος ένα εκκλησιαστικό συμβούλιο.

Έχουν δοθεί πολλές μυθικές ερμηνείες και εικόνες για την προέλευση της ονομασίας του ονόματος «Λεβιάθαν». Άλλοι το παρουσιάζουν ως μια εικόνα από την Βίβλο και συγκεκριμένα από την Παλαιά Διαθήκη, όπου εμφανίζεται ως θαλάσσιο τέρας, ως δυνατό και τρομακτικό θηρίο, ως κροκόδειλος, φάλαινα ή ως κήτος γενικά. Ενώ στη Βίβλο όμως ο «Λεβιάθαν» θεωρείται ως μια απειλή που μπορεί να επιφέρει το χάος, ο «Λεβιάθαν» του Χομπς έχει ως στόχο να επαναφέρει την τάξη (Newey, 2008:23). Στην λατινική μετάφραση της Βίβλου όσο και σε αυτήν του Λούθηρου, ως «Λεβιάθαν» ονομάζονται οι δύο μεγάλοι όφεις τους οποίους μαστίζει ο Θεός *«με την μάχαιραν την αγίαν και την μεγάλην και την ισχυράν με την οποία φονεύει τον δράκοντα»* (Schmitt, 2009:56). Γενικά όμως, το όνομα «Λεβιάθαν» μεταφράζεται ως δράκος και εν τέλει θεωρείται ως μια εικόνα επίδειξης ισχύος.

Το γεγονός ότι ο Χομπς δανείζεται αυτή την φιγούρα για να απεικονίσει το κράτος, καταδεικνύει το περιεχόμενο της αντίληψης που είχε ο Άγγλος στοχαστής για την φύση της κρατικής εξουσίας.

¹ Βλ. παράρτημα 1

A. Ο άνθρωπος στη φυσική του κατάσταση

Ο Χομπς ξεκινά την πολιτική του θεώρηση από την κατάσταση στην οποία βρίσκεται ο άνθρωπος εκ φύσεως. Παρουσιάζει την φυσική κατάσταση του ανθρώπου ως εντελώς πρωτόγονη και εισάγει τους αναγνώστες του σε μια φανταστική πολιτική κοινωνία η οποία «*διαλύεται και κατακερματίζεται στα εξ'ων συνετέθη*» (Στυλιανού, 2006:85). Ο λόγος που εισέρχεται σε αυτή τη διαδικασία αποσύνθεσης της πολιτείας ο Άγγλος φιλόσοφος, είναι μεθοδολογικός. Θέλει αρχικά να εξετάσει την έννοια της πολιτείας από την πρώτη ύλη της, εν συνεχεία να εστιάσει στον τρόπο της δημιουργίας της και την εξέλιξή της. Με άλλα λόγια, ο Χομπς θεωρεί ότι για να κατανοήσουμε την λειτουργία μιας πολιτικής κοινωνίας πρέπει αρχικά να τη θεωρήσουμε σαν να έχει διαλυθεί και να αρχίσουμε την έρευνά μας από τα κομμάτια που την αποτελούν, δηλαδή από τους ανθρώπους και μάλιστα από τη φυσική κατάστασή τους. Αυτό διότι η ύπαρξη της κοινωνίας και η συγκρότηση του πολιτικού συστήματος οφείλεται στο άτομο (Αγγελίδης & Γκιούρδας, 2005:15).

Οι άνθρωποι λοιπόν, σύμφωνα με τον Χομπς, όταν βρίσκονται στη φυσική κατάσταση, επιδιώκοντας την ικανοποίηση του ιδιοτελούς σκοπού τους και του συμφέροντός τους, είναι πολύ πιθανό να βλάψουν τον άλλο. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα ο ένας να εξελίσσεται για τον συνάνθρωπό του σε εχθρό, ανταγωνιστή και σε μια συνεχή απειλή που δημιουργεί συναισθήματα φόβου και ανησυχίας.

Στη θεωρία του ο Χομπς εισάγει την έννοια της ισότητας, η οποία όμως δεν αφορά τα ίσα δικαιώματα στην ζωή και την ευτυχία αλλά μια ίση δυνατότητα και ίση δύναμη των ανθρώπων για πρόκληση κακού στους άλλους ανθρώπους που συμβιώνουν στην φυσική κατάσταση. Θεωρεί δηλαδή ότι η φύση έχει κάνει όλους τους ανθρώπους τόσο ίσους στις δυνάμεις του σώματος και του πνεύματος ώστε κάθε άνθρωπος μπορεί να προκαλέσει κακό στον συνάνθρωπό του που ίσως είναι πιο αδύναμος ή και ισχυρότερος από αυτόν. Σε έναν τέτοιο κόσμο που συνεχώς αλληλοσπαράσσεται, ο κάθε άνθρωπος εμφορείται από την μεγάλη του επιθυμία για επιβίωση, το ένστικτο της αυτοσυντήρησης, προσπαθώντας έτσι να προστατεύσει τον εαυτό του από τους άλλους ανθρώπους με οποιοδήποτε τρόπο μπορεί. Με άλλα λόγια η φυσική κατάσταση, κατά τον Χομπς, είναι μια κατάσταση συνεχούς πολέμου (Newye, 2008:51).

Ποιος όμως είναι ο λόγος για αυτή την συνεχή διαμάχη και τον πόλεμο μεταξύ των ανθρώπων που συμβιώνουν;

«...Βρίσκουμε στη φύση του ανθρώπου τρεις βασικές αιτίες διένεξης: πρώτον, τον ανταγωνισμό, δεύτερον, τη δυσπιστία και τρίτον, τη δόξα».² Γενικά, οι άνθρωποι εμφορούνται από πάθη, τα οποία αποτελούν την εσωτερική αιτία όλων των πράξεών τους. Το πάθος για απόκτηση γοήτρου και κύρους κυριαρχεί, δημιουργώντας ανταγωνισμό και την τάση να καταπατήσουν τη νόηση και τη λογική προκειμένου να εξασφαλίσουν κάποιο όφελος που μπορεί να είναι είτε σημαντικό είτε και απλά στιγμιαίο σε κάποιες περιπτώσεις (Βώκος, 2010). Σημαντικότερη λοιπόν αιτία της διένεξης και της διαμάχης μεταξύ των ανθρώπων είναι η συνεχής δίψα για εξουσία³, η οποία δημιουργεί και συμβάλει στη μεγιστοποίηση του ανταγωνισμού μεταξύ των ανθρώπων, οδηγώντας σε συγκρούσεις και αναταραχές. Κατά τον Χομπς, όλοι οι άνθρωποι γεννιούνται και επιδιώκουν με κάθε τρόπο να ικανοποιούν συνεχώς τις επιθυμίες τους κυρίως για «τροφή, πλούτο, δόξα και γνώση» (Στυλιανού, 2006:95). Ως κοινή ρίζα των βασικών αυτών αιτιών διένεξης θεωρείται η «έλλειψη» τους σε επάρκεια εντός της φυσικής κατάστασης. Όλοι δηλαδή επιζητούν τα ίδια πράγματα όμως αυτά δεν επαρκούν για όλους (Newey, 2008:53). Οι άνθρωποι λοιπόν, επιδιώκοντας αδιάκοπα όλα τα ανωτέρω, αναπτύσσουν μεταξύ τους ανταγωνισμό και ζουν συνεχώς σε μια κατάσταση πολέμου και ο κάθε ένας, όπως αναφέρει ο Μαυριάς (2001:198), εξελίσσεται τελικά σε έναν αντίπαλο (λύκο) για τον συνάνθρωπό του «*homo homini lupus*» με αποτέλεσμα τη δημιουργία μιας κατάστασης που εμποδίζει την ήρεμη και ειρηνική κοινωνική συμβίωση των ανθρώπων. Στην φυσική κατάσταση οι έννοιες του δικαίου και του αδίκου δεν υφίστανται αφού δεν υπάρχουν κανόνες ούτε ηθική.

Όμως οι άνθρωποι διακρίνονται από τα άλλα έμβια όντα καθότι διαθέτουν την λογική η οποία τους «απαγορεύει» να προβούν σε ενέργειες που επιφέρουν ως αποτέλεσμα την καταστροφή – θάνατό τους. Προς αποφυγή λοιπόν της ανωτέρω επικίνδυνης κατάστασης και του προφανούς κινδύνου για την επιβίωσή τους, πρέπει

² Βλ. παράρτημα 2.

³ «...έτσι βάζω στην πρώτη θέση μια γενική τάση όλης της ανθρωπότητας, μια αιώνια, άσβεστη δίψα για τη μια εξουσία μετά την άλλη, που παύει μόνο με το θάνατο ...»

ΛΕΒΙΑΘΑΝ, έκδ. C.B. Macpherson, Λονδίνο, 1976, Μέρος Α', κεφ. 11, σελ. 161.

να δημιουργηθεί μια δύναμη η οποία θα υποχρεώνει τους ανθρώπους να εφαρμόζουν κάποιους κανόνες οι οποίοι θα διασφαλίζουν την ειρηνική τους διαβίωση (Αγγελίδης & Γκιούρας , 2005:18-20).

Έτσι, οι άνθρωποι προσπαθούν να φτιάξουν κοινότητες, κοινωνίες οργανωμένες με κάποια στοιχεία πολιτικής οργάνωσης. Προσπαθούν δηλαδή, ενώ βρίσκονται στην φυσική τους κατάσταση, να δημιουργήσουν κοινωνίες τις οποίες αποκαλεί ο Χομπς «*φυσικό είδος πολιτείας ή φυσικές πολιτείες*» (Στυλιανού, 2006:94). Αυτές όμως δεν έχουν βιωσιμότητα διότι, εξαιτίας του συνεχούς ανταγωνισμού και της αναταραχής που υπάρχει στην φυσική κατάσταση, δεν υπάρχει εμπιστοσύνη μεταξύ των ανθρώπων ότι θα εκτελεσθεί από όλους η σύμβαση μέσω της οποίας συγκροτούνται αυτές οι κοινωνίες. Έτσι, μπορεί να καταστεί άκυρη η σύμβαση και να μην διατηρήσει την ισχύ της, με αποτέλεσμα οι πρωτόγονες αυτές κοινωνίες τελικά να καταρρεύσουν.

Αυτός είναι ο βασικός λόγος για τον οποίο ο Χομπς απορρίπτει κάθε λύση στο πολιτικό πρόβλημα η οποία να ανάγεται στην φύση και αρνείται ταυτόχρονα να αναγνωρίσει στην πολιτική κοινότητα την έννοια της φυσικής πολιτείας. Διότι θεωρεί ότι οι άνθρωποι, όπως αναφέραμε ανωτέρω, στην φυσική τους κατάσταση κυριαρχούνται από πάθη, υπάρχει σε αυτούς μια αλληπάλληλη πάλη των επιθυμιών τους, των φόβων τους, της ελπίδας τους και δεν δύνανται αυτοί να εξουσιάζουν και να εξουσιάζονται. Επομένως, η λύση στο πολιτικό πρόβλημα βρίσκεται αλλού και όχι στην φυσική κατάσταση (Αγγελίδης & Γκιούρας , 2005:81 & 91).

Κατά τον Χομπς, η λύση βρίσκεται στη δημιουργία μίας πολιτικής κοινωνίας υπό το πρίσμα μιας κοινωνικής σύμβασης. Ο κύριος σκοπός για τον οποίο πρέπει να συγκροτηθεί η πολιτική κοινωνία είναι προκειμένου να αναχαιτιστεί αυτή η κατάσταση των συνεχών συγκρούσεων και του πολέμου η οποία οδηγεί τους ανθρώπους στη δυστυχία, στην γενική καταστροφή τους και τέλος, στον θάνατο. Η πολιτική κοινωνία όμως αυτή, πρέπει να δημιουργηθεί μέσω μιας κοινής αρχής, η οποία θα περιορίσει αρκετά την ελευθερία των ανθρώπων και θα τους κρατά υποταγμένους κάτω από την θέλησή της.

Επίσης ο Χομπς τονίζει ότι δεν υπάρχει κανείς που να μπορεί να ζει μόνιμα εκτός της κοινωνίας. Οι άνθρωποι όμως, σύμφωνα με τον Άγγλο φιλόσοφο, δεν είναι εκ φύσεως κοινωνικά όντα αλλά τα κίνητρά τους για τη δημιουργία των κοινωνιών είναι εγωιστικά, αφού μέσω αυτών προστατεύουν τον εαυτό τους.

B. Η δημιουργία του κράτους

Σύμφωνα με τον Χομπς λοιπόν, ο μόνος τρόπος για τη σύσταση μιας τέτοιας κοινής εξουσίας και κατά συνέπεια πολιτικής κοινωνίας, είναι να ανατεθεί όλη η ισχύς σε έναν άνθρωπο ή μια ένωση ανθρώπων, στον οποίο όλοι οι άλλοι άνθρωποι οικειοθελώς θα έχουν εναποθέσει τις βουλήσεις τους στην βούλησή του και τις κρίσεις τους στην κρίση του. Πρόκειται λοιπόν για ένα «πρόσωπο» το οποίο αποτελείται από επιμέρους άτομα και το οποίο πράττει, χρησιμοποιώντας την δύναμη και τα μέσα όλων των υπολοίπων, ώστε εν τέλει να επιτευχθεί η ειρήνη και η ασφάλεια μεταξύ των ανθρώπων (Αγγελίδης & Γκιούρας, 2005:21 & 111).

Αν οι άνθρωποι είχαν απολύτως ορθολογική σκέψη, τότε δε θα είχαν ανάγκη τη δημιουργία του κράτους αφού θα μπορούσαν από μόνοι τους να πράττουν πάντα το σωστό και η ζωή τους θα ήταν ειρηνική. Από την άλλη, αν δεν είχαν καθόλου ορθολογική σκέψη τότε δε θα μπορούσαν με κανένα τρόπο να ξεφύγουν από τη φυσική τους κατάσταση, την οποία περιγράψαμε παραπάνω και θα οδηγούνταν μοιραία στον αφανισμό. Εν τέλει, κατά τον Χομπς, η στοιχειώδης λογική που διακρίνει τον κάθε άνθρωπο είναι το εισιτήριο για την μεταφορά του από τη φυσική κατάσταση στην πολιτική κοινωνία. Η στοιχειώδης αυτή λογική προστατεύει τους ανθρώπους και δεν τους επιτρέπει με τις πράξεις τους να οδηγηθούν στην αυτοκαταστροφή τους. Αντιλαμβάνονται λοιπόν ότι ο αλληλοσπαραγμός και το πολεμικό κλίμα που επικρατεί στη φυσική κατάσταση δεν οδηγεί παρά στην καταστροφή και γι' αυτό θα προσπαθήσουν να εξέλθουν από αυτή την κατάσταση.

Ο φόβος και ο τρόμος που νιώθουν οι άνθρωποι στην άσχημη και ανταγωνιστική φυσική τους κατάσταση, η επιθυμία τους να ξεφύγουν από αυτή αλλά και η ταυτόχρονη η επιθυμία τους για ασφάλεια και ευτυχία, τους οδήγησε να συνενωθούν μέσω ενός «κοινωνικού συμβολαίου». Πρόκειται για μια σύμβαση - συμφωνία που καταρτίζεται μεταξύ των ανθρώπων οι οποίοι συμβάλλονται και ενός τρίτου που δεν μετέχει στην σύμβαση αυτή, ώστε να μεταθέσουν όλες τις εξουσίες στο τρίτο αυτό «πρόσωπο», το οποίο αποκαλείται ανώτατος άρχοντας ή κυρίαρχος, με σκοπό την δημιουργία κράτους (MacDonald Ross , 2009:115). Οι άνθρωποι δηλαδή, ως συμβαλλόμενα μέρη, εξουσιοδοτούν ένα μη συμβαλλόμενο μέρος (το

κράτος) ώστε να τους εκπροσωπεί και όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν οι Αγγελίδης και Γκιούρας (2005:22), πρόκειται για μια «*επιγενομένη νομιμοποιητική συναίνεση*» στην οποία θεμελιώνεται η πολιτική θεωρία του Άγγλου φιλοσόφου. Η συναίνεση είναι το θεμέλιο στο οποίο στηρίζεται η πολιτική αρχή του Χομπς αφού δίνοντας τη συγκατάθεσή μας στην εξουσία του ηγεμόνα επάνω μας, επί της ουσίας αποδεχόμαστε ότι αυτός θα ενεργεί ως εκπρόσωπός μας και οι ενέργειές του νομιμοποιούνται (Newye , 2008:106). Το γεγονός ότι η διαδικασία εξόδου από τη φυσική κατάσταση και η σύσταση του κράτους θεμελιώνονται στη λογική που διέπει τα ανθρώπινα όντα, προσδίδει καθολικότητα και απόλυτη δεσμευτικότητα στο όλο εγχείρημα.

Είναι λοιπόν ξεκάθαρη στη φιλοσοφία του Χομπς η άποψη ότι το κράτος και η ειρηνική συνύπαρξη των ανθρώπων που το αποτελούν πρέπει να βασίζεται στο δίκαιο και στη σύμβαση. Για τον λόγο αυτό θεωρείται ως ο πρώτος φιλόσοφος που εισήγαγε με θεμελιώδη και ουσιαστικό τρόπο την έννοια του κοινωνικού συμβολαίου αφού ως τότε οι φιλόσοφοι αναφέρονταν απλά σε αμοιβαίες υποσχέσεις και συναίνεση μεταξύ των μελών της κοινωνίας. Ο Χομπς όμως εμπνεύστηκε και χρησιμοποίησε μια σειρά καθαρών νομικών όρων και υπό το πρίσμα αυτών, σκιαγράφησε τη δημιουργία και τη λειτουργία της πολιτικής κοινωνίας.

Στο κράτος αυτό προσδίδεται από τον Χομπς η ονομασία «Λεβιάθαν», «*civitas*» στα λατινικά, και περιγράφεται ως «*ένα ον που ενσωματώνει Θεό, άνθρωπο, ζώο και μηχανή*» (Schmitt, 2009:92 - 93). Πρόκειται δηλαδή για μια σύνθεση όλων των ανωτέρω που εν τέλει επιφέρει στους ανθρώπους ειρήνη και ασφάλεια. Ο Χομπς αναφέρει χαρακτηριστικά για το κράτος «*...αυτού του Θ ν η τ ο ύ Θ ε ο ύ, στον οποίο οφείλουμε υπό την σκέπη του Α θ ά ν α τ ο υ Θ ε ο ύ, την ειρήνη και την υπεράσπισή μας...*» Μαυριάς (2001:199).

Το κράτος είναι ένα ανθρώπινο έργο που αποτελείται από τις βουλήσεις του συνόλου των ανθρώπων, πρόκειται είτε για ένα μόνο πρόσωπο (μονάρχης), είτε για ένα συλλογικό όργανο, το οποίο ασκεί απόλυτη επίγεια εξουσία απέναντι σε αυτούς και αποτελεί τον απόλυτο άρχοντα. Ο άρχοντας αυτός, μέσω του δικαίου που εφαρμόζει, επιφέρει την ειρηνική συνύπαρξη των ανθρώπων (Στυλιανού, 2006:106). Το κράτος, κατά τον Χομπς, αποτελεί την ανώτερη βαθμίδα σε μια κοινωνία και επιβάλλει την δύναμή του σε κάθε άλλο πρόσωπο ή φορέα οι οποίοι εξαρτώνται και καθοδηγούνται από αυτό. Το σύνολο των νόμων δημιουργείται από το κράτος και

πρέπει να έχει δημοσιότητα. Το δίκαιο και το άδικο πρεσβεύουν το τι επιτρέπει και τι απαγορεύει αυτό. Το δικαίωμα της ιδιοκτησίας το εκχωρεί και το ανακαλεί επίσης αυτό, κατά το δοκούν. Η Εκκλησία δεν είναι αυτόνομη αλλά υπάγεται στην δικαιοδοσία του κράτους και διοικείται από αυτό. Ο ακαταμάχητος αυτός «Λεβιάθαν» λοιπόν, υποτάσσει τα πάντα στην εξουσία του, αυτός και μόνο καθορίζει τι είναι δίκαιο και τι άδικο, αυτός μόνο τιμωρεί και ανταμείβει, αυτός προσδιορίζει τι είναι αλήθεια και τι ψέμα (Στυλιανού, 2006:106).

Το κράτος είναι ένας μεγάλος μηχανισμός που έχει τεθεί στην υπηρεσία των ανθρώπων, είναι υπόλογο απέναντί τους και ενεργεί με κύριο σκοπό την εξασφάλιση της ειρηνικής φυσικής συνύπαρξής τους. Δηλαδή πράττει αποκλειστικά και μόνο προς το συμφέρον των πολιτών, την προστασία και την ασφάλειά τους, είναι συνεχώς στην υπηρεσία τους και προσπαθεί να τους διασφαλίσει ότι θα επικρατεί η ειρήνη και η γαλήνη στις μεταξύ τους σχέσεις, ενεργώντας πάντα με σκοπό την προώθηση αυτών των αγαθών.

Όπως αναφέρει ο MacDonald Ross (2009:111 & 112) το κράτος του Χομπς είναι σαν ένας τεχνητός άνθρωπος (homo artificialis) που έχει τεθεί στην υπηρεσία των υπολοίπων ανθρώπων και ενεργεί ώστε να εξασφαλίσει την ειρηνική φυσική ύπαρξη των ανθρώπων, τους οποίους άρχει και στον οποίο πρέπει να υπακούουν άνευ όρων. Η ερμηνεία αυτή θα μπορούσε να χαρακτηριστεί σε ένα βαθμό ως αντιφατική. Αυτή η αντίληψη του Χομπς φανερώνεται και από το σχέδιο που υπάρχει στο εξώφυλλο του βιβλίου Λεβιάθαν, όπου διακρίνουμε έναν βασιλιά, ο οποίος φοράει στέμμα, κρατά τη ρομφαία στο αριστερό χέρι και το σκήπτρο στο δεξί. Ο κορμός και τα χέρια του όμως αποτελούνται από πολλά ανθρωπάκια που κοιτάζουν όλα προς τα πάνω, ψηλά προς το κεφάλι του βασιλιά. Η παραπάνω εικόνα δεν μπορεί παρά να είναι συμβολική και παρουσιάζει με τον καλύτερο τρόπο την πολιτική θεωρία του Χομπς. Σύμφωνα με αυτήν, το κράτος αποτελείται από το πολιτικό σώμα (τα ανθρωπάκια που το απαρτίζουν), το οποίο (πολιτικό σώμα) υπακούει στην βούληση του κράτους (στο κεφάλι) και εκτελεί τις εντολές του (τα χέρια) (Στυλιανού, 2006:108).

Όμως, ο Χομπς αφήνει και ένα περιθώριο αυτόνομης δράσης στα άτομα χωρίς να καθοδηγούνται ή να ελέγχονται από την εξουσία του κράτους και να ζουν όπως θέλουν. Χαρακτηριστικά, στο πρωτότυπο κείμενο του Λεβιάθαν αναφέρεται «...στις περιπτώσεις που ο κυρίαρχος άρχων δεν έχει θεσπίσει κανόνα δικαίου, ο υπήκοος έχει την ελευθερία να πράττει ή να παραλείπει κατά την διάκρισή του...». Ο άνθρωπος

δηλαδή είναι τελείως ελεύθερος να επιλέξει οτιδήποτε εκείνος επιθυμεί σε εκφάνσεις της ιδιωτικής του ζωής και μόνο, στις οποίες δεν μπορεί να επέμβει το κράτος. Ενδεικτικά μπορούμε να αναφέρουμε ότι είναι ελεύθερος να επιλέξει τον τόπο διαμονής και κατοικίας του, τον τρόπο διατροφής του, τις οικονομικές συναλλαγές του, την σεξουαλική του δραστηριότητα και τον τρόπο ψυχαγωγίας του. Ακόμα και σε αυτές τις περιπτώσεις όμως η ελευθερία υπάρχει μέχρι το σημείο εκείνο όπου δε θίγεται κάποιος κανόνας – νόμος και που δεν δημιουργείται κίνδυνος για τη διατήρηση της ειρήνης (MacDonald Ross , 2009:129).

Η σημασία λοιπόν της δημιουργίας του κράτους και της πολιτικής κοινωνίας είναι τεράστια αν αναλογιστούμε ότι, σύμφωνα με τον Χομπς, αν το κράτος σταματήσει να υπάρχει, τότε θα επανέλθουμε στην κατάσταση πολέμου που υπήρχε στην φυσική κατάσταση. Δηλαδή η κατάρρευση του κράτους θα τους καταδικάσει να ζουν σε ένα περιβάλλον αντινομίας, άκρως επικίνδυνο διότι θα караδοκεί ο θάνατος. Η μόνη λύση για επιβίωση των ανθρώπων είναι η έξοδος από την φυσική κατάσταση μέσω μιας συμφωνίας περί αμοιβαίας μεταβίβασης των δικαιωμάτων τους στο κράτος, όπως αναφέραμε ανωτέρω. Σύμφωνα με τον Στυλιανού (2006:111) όμως, η παραχώρηση των δικαιωμάτων δεν σημαίνει και ολοκληρωτική παραίτηση από την ελευθερία του ατόμου. Όπως προαναφέραμε, υπάρχουν ελευθερίες που διατηρεί ο άνθρωπος ενώ ποτέ δεν παραιτείται εντελώς από το αίσθημα αυτοσυντήρησής του και επιβίωσης.

Γ. Κριτική της θεωρίας του και σύγχρονες διαστάσεις

Η σύλληψη του Χομπς περί της φυσικής κατάστασης των ανθρώπων είναι μια φανταστική επινόησή του, αφού στην πραγματικότητα δεν υπήρξε ποτέ αυτός ο γενικευμένος πόλεμος όλων εναντίον όλων. Πρόκειται για ένα τεχνικό δημιούργημα του Χομπς, ένα μοντέλο το οποίο αποτελεί αφετηρία και έναυσμα ώστε ο ίδιος να μπορέσει μέσω αυτού να θεμελιώσει την πολιτική του θεωρία. Για να κατανοήσει και να παρουσιάσει την γένεση της πολιτικής κοινωνίας και το πώς ο άνθρωπος, ως έλλογο ον, μπορεί να δημιουργήσει κοινωνίες με σκοπό την ευτυχία του και την

ειρήνη. Ο Άγγλος φιλόσοφος δηλαδή, εισέρχεται στην πλήρη αποδόμηση της κοινωνίας ώστε στη συνέχεια να δημιουργήσει - σεναριακά - ένα κράτος τέλειο από κάθε πλευρά, το οποίο να διασφαλίζει στους ανθρώπους την ευτυχία. Γενικότερα αξίζει να σημειωθεί ότι η ιδέα της φυσικής κατάστασης χρησιμοποιείται και από πολλούς άλλους φιλοσόφους με σκοπό την εξυπηρέτηση παρόμοιων σκοπών. Συγκεκριμένα, σε όλες τις περιπτώσεις ο στόχος είναι να νομιμοποιήσουν την ύπαρξη της πολιτικής εξουσίας και να αποδείξουν ότι είναι απαραίτητη για την ομαλή και ειρηνική συνύπαρξη των ανθρώπων (Newye, 2008:50).

Θα σταθούμε και στην επιμονή του Χομπς ότι οι πολιτικές κοινωνίες συγκροτούνται μέσω μιας σύμβασης. Πρόκειται για έναν όρο καθαρά νομικό, αφού από την συνδυασμένη εφαρμογή των διατάξεων των άρθρων 185 και 192 του Αστικού Κώδικα, προκύπτει ότι η σύμβαση προκειμένου να καταρτισθεί, προϋποθέτει να γίνει πρόταση από το ένα μέρος για σύναψη σύμβασης και αποδοχή της πρότασης αυτής από το άλλο συμβαλλόμενο μέρος, μέσα σε ένα εύλογο χρονικό περιθώριο. Ο Χομπς δέχτηκε επικρίσεις από κάποιους μεταγενέστερους στοχαστές (π.χ. Μπερκ, Χιουμ), οι οποίοι αναρωτιούνταν για ποιο λόγο εγκλωβίζει τη θεωρία του στο πλαίσιο ενός αυστηρού νομικού μοντέλου. Κάποιοι βέβαια εξέφρασαν την άποψη ότι Άγγλος φιλόσοφος χρησιμοποιούσε τους νομικούς αυτούς όρους όχι με την κυριολεκτική σημασία τους αλλά μεταφορικά. Επίσης πρέπει να επισημάνουμε ότι το κοινωνικό συμβόλαιο προηγείται της εγκαθίδρυσης ενός δικαϊκού πλαισίου.

Στο «Λεβιάθαν» παρουσιάζεται ένα καθεστώς το οποίο ίσως ομοιάζει με ένα απολυταρχικό και ολοκληρωτικό καθεστώς που μπορεί να έχει τη μορφή είτε της μοναρχίας είτε της ολιγαρχίας είτε και της δημοκρατίας. Ο Χομπς εκφράζει βέβαια την προτίμησή του στη μοναρχία καθώς σε ένα μοναρχικό καθεστώς είναι ευκολότερη η διατήρηση της ενότητας της κυριαρχίας. Σε κάθε περίπτωση όμως το πρόσωπο ή η ομάδα η οποία θα κατέχει την εξουσία πρέπει να την έχει σε βαθμό απόλυτο. Ο Χομπς θεωρεί ότι η ύπαρξη μιας απόλυτης εξουσίας είναι καλύτερη από το να είναι η εξουσία κατακερματισμένη ή από την ύπαρξη μιας κατάστασης αναρχίας αφού στις περιπτώσεις αυτές προκαλούνται διαμάχες και τα δεινά εν τέλει είναι περισσότερα. Επίσης θεωρεί ότι ο ηγεμόνας θα έχει ως κίνητρο την προώθηση της ευημερίας των υπηκόων του αφού συνδέει αναλογικά την ευημερία των υπηκόων με την ευημερία του ηγεμόνα. Το επιχείρημα αυτό βεβαίως δεν ευσταθεί καθώς υπάρχουν πολλά παραδείγματα ηγεμόνων που ζουν μέσα στα πλούτη την ίδια στιγμή

που ο λαός τους ζει κάτω από το όριο της φτώχειας. Μια ακόμα πεποίθηση του Άγγλου φιλοσόφου η οποία έρχεται σε ευθεία αντίθεση με κάθε φιλελεύθερο δημοκράτη είναι ότι είναι υπέρμαχος της λογοκρισίας τόσο του γραπτού όσο και του προφορικού λόγου από τον ηγεμόνα σε περιπτώσεις που αυτός κρίνει ότι ελλοχεύει κίνδυνος για την ειρήνη. Κατά τον MacDonald Ross (2009:121) μάλιστα, η θεωρία του κοινωνικού συμβολαίου είναι ένας ευφυής και κομψός τρόπος ώστε να καταστεί η έννοια της απολυταρχίας πιο «εύγευστη» και πιο αποδεκτή από ότι στην πραγματικότητα είναι. Ο Χομπς λοιπόν αναδεικνύεται σε οπαδό της απολυταρχίας, έχοντας όμως ως πρότυπο έναν κυρίαρχο άρχοντα ορθολογιστή, αδιάφθορο, δίκαιο και οπαδό της ειρήνης και της ασφάλειας. Δεν πρέπει βέβαια να λησμονούμε ότι η απολυταρχική αυτή πρόταση του Άγγλου φιλοσόφου, προκύπτει ως λύση για την προάσπιση δικαιωμάτων του ανθρώπου και κυρίως του δικαιώματός του στη ζωή.

Αναμφίβολα, ο Χομπς δεν μπορεί παρά να θεωρηθεί ως ένας επαναστάτης, πρωτοπόρος στοχαστής, με καινοτόμες ιδέες, ο οποίος δεν ξέφυγε ποτέ από την χριστιανική του πίστη όπως άδιστα κατηγορήθηκε. Πλησίασε το μύθο και προσπάθησε να εξηγήσει το ρόλο του κράτους παρουσιάζοντας ίσως μια «φανταστική» πολιτική θεωρία, η οποία μπορεί να απέτυχε μεν, αποτέλεσε όμως το έρεισμα για μεταγενέστερους στοχαστές ώστε να παραθέσουν την δική τους θεωρία. Παραμένει σίγουρα ένας μεγάλος πολιτικός δάσκαλος και είναι ο πρώτος στοχαστής που αξιώνει να θεμελιώσει την γνώση του πολιτικού πάνω στα αυστηρά μεθοδολογικά κριτήρια που αναπτύσσονταν εκείνη την εποχή από τις νέες θετικές επιστήμες (Στυλιανού, 2006:116).

Από την άλλη πλευρά, ο MacDonald Ross (2009:171) σχολιάζει ότι, παρά το γεγονός ότι ο Χομπς είναι αναγνωρισμένος ως ένας από σημαντικότερους φιλοσόφους, οι ιδέες του δεν είχαν θετική αποδοχή όχι μόνο στην εποχή του αλλά και σε μεταγενέστερες εποχές. Αναφέρει χαρακτηριστικά ότι ακόμα και στην πολιτική επιστήμη στην οποία η συνεισφορά του θεωρείται ιδιαίτερος σημαντική, οι θεωρίες του έχουν χαρακτηριστεί ως ακραίες και προς αποφυγή παρά ως υπόδειγμα προς μίμηση.

Κλείνοντας, αξίζει να εστιάσουμε σε τρία σημαντικά σημεία της θεωρίας του Χομπς, στα οποία έγκειται και η πρωτοτυπία της. Το πρώτο είναι ότι ο Άγγλος στοχαστής δεν αναφέρεται πουθενά σε σύμβαση μεταξύ του κυριάρχου και των υπηκόων του αλλά, όπως σχολιάσαμε παραπάνω, κάνει λόγο για μία σύμβαση των

μελών της κοινωνίας τα οποία αναθέτουν την εξουσία σε κάποιον τρίτο που βρίσκεται εκτός σύμβασης. Το δεύτερο σημείο είναι ότι ο Χομπς ταυτίζει χρονικά τη συνένωση των ανθρώπων και την υποταγή τους σε κάποιον κυρίαρχο ενώ όλοι οι προγενέστεροι φιλόσοφοι τοποθετούσαν χρονικά πρώτα τη συνένωση τους και μεταγενέστερα την υποταγή τους. Το τρίτο σημείο, έχει δεχτεί αρκετές κριτικές ως παράδοξο και αφορά την υπεράσπιση της απολυταρχίας από τον Χομπς, με την ταυτόχρονη ύπαρξη του δικαιώματος αντίστασης των υπηκόων.⁴

Ο Χομπς αντιλαμβανόταν ότι το φανταστικό δημιούργημα στο οποίο αναφερόταν η θεωρία του, πιθανότατα δε θα είχε ποτέ πρακτική εφαρμογή. Ήλπιζε όμως ότι ίσως κάποια στιγμή *«το σύγγραμμά μου αυτό ενδέχεται να πέσει στα χέρια ενός ανώτατου άρχοντα, ο οποίος, αφού το εξετάσει μόνος του... θα ασκήσει όλη του την εξουσία για να κατοχυρώσει τη δημόσια διδασκαλία του, μεταμορφώνοντας αυτές τις αλήθειες της θεωρίας σε χρησιμότητα της πράξης»* (Χομπς, 1651:423).

⁴ Βλ. περισ. Στυλιανού, 2006: 118

II. Τ Ζ Ω Ν Λ Ο Κ (1632- 1704)

Ο Άγγλος φιλόσοφος Τζων Λοκ αποτελεί τον κύριο στοχαστή του αγγλικού κινήματος του εμπειρισμού ενώ η πολιτική του φιλοσοφία επηρέασε τόσο την αμερικανική όσο και τη γαλλική επανάσταση.

Τα πιο γνωστά έργα του είναι τα εξής:

-«Δοκίμιο για την ανθρώπινη νόηση».

- «Επιστολή για την ανεξιθρησκία».

- «Δεύτερη πραγματεία περί κυβερνήσεως. Δοκίμιο με θέμα την αληθινή αρχή, την έκταση και τον σκοπό της πολιτικής εξουσίας». Με το έργο αυτό θα ασχοληθούμε στην παρούσα ανάλυση και το οποίο αποτέλεσε το ιδεολογικό μανιφέστο της «*Ενδοξής Επανάστασης*» του 1688.

Η λοκιανή θεωρία για το κοινωνικό συμβόλαιο και το κράτος εξετάστηκε από πολλούς μεταγενέστερους στοχαστές και προκάλεσε αντιφατικές ερμηνείες. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Λοκ σε σημαντικό βαθμό προσπαθεί να δώσει απαντήσεις στις, εσφαλμένες κατά τον ίδιο, απόψεις που εκφράζει ο Χομπς. Ο Στυλιανού (2006:125) μάλιστα, σχολιάζει χαρακτηριστικά ότι «*η θεωρία του Χομπς ασκούσε στον Λοκ κρυφή γοητεία και συγχρόνως του προκαλούσε έντονη αποστροφή*».

A. Ο άνθρωπος στην φυσική του κατάσταση

Ο Λοκ ξεκινά την πολιτική του θεώρηση από την κατάσταση στην οποία βρίσκεται ο άνθρωπος εκ φύσεως ώστε να μπορέσουμε να κατανοήσουμε τα χαρακτηριστικά της ανθρώπινης φύσης. Την κατάσταση αυτή παρουσιάζει ως μια κατάσταση απόλυτης ελευθερίας και αυτονομίας δράσης των ανθρώπων να πράττουν όπως θέλουν, να διαθέτουν αυτά που έχουν αποκτήσει όπως θέλουν και να κάνουν τις επιλογές που θέλουν, χωρίς να ζητούν την άδεια από κανέναν.⁵

Όπως ο Στυλιανού (2006:133) αναφέρει, η ελευθερία του ανθρώπου ως προς τις πράξεις του είναι η αφετηριακή κατάσταση του ανθρώπου και την αντιδιαστέλλει προς την δουλεία, την οποία θέτει στο αντίθετο άκρο. Η φυσική κατάσταση ωστόσο είναι και μια κατάσταση ισότητας, δηλαδή όλοι οι άνθρωποι είναι ίσοι μεταξύ τους, είναι ομοειδή όντα και έχουν ίσα φυσικά δικαιώματα. Επίσης όλοι οι άνθρωποι μοιράζονται τα πάντα αφού όλα ανήκουν σε όλους και αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο δε νομιμοποιούνται να βλάπτουν την ζωή, την υγεία, την ελευθερία και τα αποκτήματα των άλλων (Αγγελίδης και Γκιούρας, 2005:120 και Lloyd, 1995:21).

Όλα τα όντα του κόσμου μπορούν και πρέπει να απολαμβάνουν εξίσου όλα τα πλεονεκτήματα της φύσης και έτσι, ο ένας δεν υποτάσσεται και δεν υποδουλώνεται στον άλλο και γενικότερα υφίσταται μια κατάσταση όπου επικρατεί η λογική μεταξύ των ανθρώπων. Οι άνθρωποι δηλαδή δρουν μεν εντελώς ελεύθερα κατά το δοκούν, χωρίς όμως να υπάρχει ασυδοσία και φόβος μήπως κάποιος βλάψει τον ίδιο του τον εαυτό ή κάποιον άλλο. Αυτό συμβαίνει γιατί όλοι υπακούουν στον φυσικό νόμο που συνδέεται με τη λογική και ο οποίος δεσμεύει τους πάντες, διδάσκοντας ότι όλοι πρέπει να σέβονται την ζωή, την υγεία, την ελευθερία και τα αποκτήματα του άλλου. Παρατηρούμε στο σημείο αυτό τη διαφοροποίηση της άποψης του Χομπς, όπως την εξετάσαμε στην προηγούμενη ενότητα, σε σχέση με αυτή του Λοκ ο οποίος θεωρεί ότι οι βασικές ηθικές αρχές και υποχρεώσεις του κάθε ανθρώπου προς τον συνάνθρωπό του υπάρχουν ήδη εντός της φυσικής κατάστασης και πριν από τη δημιουργία οποιουδήποτε κοινωνικού συμβολαίου. Ο Χομπς δηλαδή, όπως είδαμε,

⁵ «...να κανονίζουν τις πράξεις τους, να διαθέτουν τα αγαθά τους και τα άτομά τους όπως νομίζουν, στα πλαίσια του φυσικού νόμου, χωρίς να ζητούν την άδεια ή να εξαρτώνται από την θέληση άλλου ανθρώπου». (Λοκ, Δεύτερη Πραγματεία Περί Κυβερνήσεως).

θεωρεί ότι στη φυσική κατάσταση η ηθική απουσιάζει, επικρατεί χάος και οι άνθρωποι για να φύγουν από το χάος αυτό συνάπτουν το κοινωνικό συμβόλαιο το οποίο και επιφέρει τους κανόνες. Από την άλλη πλευρά ο Λοκ θεωρεί ότι αυτοί οι κανόνες υπάρχουν ήδη στη φυσική κατάσταση και οδηγούν στην υποχρέωση σεβασμού θεμελιωδών δικαιωμάτων όπως της ζωής, της ελευθερίας και της ιδιοκτησίας μεταξύ των ανθρώπων (Feser , 2007:109 , 135). Η φυσική κατάσταση του Λοκ λοιπόν, είναι μια κατάσταση η οποία χαρακτηρίζεται από «...αμοιβαία αγάπη, δικαιοσύνη, ευσπλαχνία και αλληλοβοήθεια μεταξύ των ανθρώπων» (Στυλιανού , 2006:134 & 135).

Γιατί λοιπόν οι άνθρωποι να θελήσουν να εγκαταλείψουν τη φυσική αυτή κατάσταση; Ποιος ο λόγος να επιδιώξουν τη δημιουργία μίας κυβέρνησης; Σχετικά με τα ερωτήματα αυτά, πρέπει να σημειωθούν τα εξής. Παρότι η φυσική κατάσταση του Λοκ δεν είναι τόσο άσχημη όσο αυτή του Χομπς, υπάρχουν και σε αυτή κάποια σημαντικά προβλήματα. Οι άνθρωποι πολλές φορές ερμηνεύουν διαφορετικά ο καθένας το τι είναι δίκαιο και αυτό έχει ως αποτέλεσμα να προκύπτουν διαφωνίες σχετικά με το αν κάποιος έχει παραβιάσει κάποια δικαιώματα ή όχι. Επίσης συνηθίζουν να ερμηνεύουν το δίκαιο σύμφωνα με το συμφέρον τους ή σύμφωνα με προκαταλήψεις από τις οποίες επηρεάζονται. Αυτό έχει ως συνέπεια, πολλές φορές οι άνθρωποι να επιβάλλουν υπερβολικά αυστηρές ποινές για πράξεις – αδικήματα που έχουν διαπραχθεί εναντίον τους (αφού δεν υπάρχει στη φυσική κατάσταση μια ανώτερη αρχή –τύπου δικαστηρίου- για να κρίνει αντικειμενικά). Επίσης υπάρχει ο φόβος για κάποια μέλη της κοινωνίας της φυσικής κατάστασης, παρότι θεωρητικά μπορούν να διεκδικούν τα δικαιώματά τους, στην πράξη να αδυνατούν έχοντας να αντιμετωπίσουν ισχυρότερους ανθρώπους. Σύμφωνα με τον Λοκ δηλαδή, ναι μεν όλοι οι άνθρωποι έχουν ίσα φυσικά δικαιώματα αλλά εν τέλει υπάρχουν διαφορετικές δυνατότητες για την διεκδίκηση και απόκτηση των δικαιωμάτων αυτών. Πρακτικά φαίνεται πως ισχύει σε κάποιες περιπτώσεις το δίκαιο το ισχυρού. Επίσης παρότι, όπως αναφέραμε, ο φυσικός νόμος συνάδει με τη λογική και διέπει όλους τους ανθρώπους, φαίνεται ότι άλλοι άνθρωποι διαθέτουν περισσότερο αναπτυγμένη τη λογική και άλλοι λιγότερο. Επιπλέον, παρότι μεταξύ όλων των ανθρώπων υπάρχει ισότητα, διακρίνονται όσοι διαθέτουν ιδιοκτησία σε σχέση με όσους δε διαθέτουν. Στην ιδιαίτερη σημασία που προσδίδει ο Λοκ στην έννοια της ιδιοκτησίας θα αναφερθούμε στην αμέσως επόμενη ενότητα (Feser , 2007:135-136).

Πέραν των ανωτέρω, πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι υπάρχει πιθανότητα και στην φυσική κατάσταση κάποιος να επιδιώξει να επιβληθεί στον συνάνθρωπό του και να τον βλάψει. Η φυσική κατάσταση δηλαδή δεν είναι οπωσδήποτε μια ειρηνική κατάσταση. Όπως σχολιάζει χαρακτηριστικά ο Πολίτης (2004:30), η φυσική κατάσταση των ανθρώπων δεν ομοιάζει μεν με την κόλαση αλλά ούτε όμως και με τον κήπο της Εδέμ.

Πότε όμως συμβαίνει αυτό; Δηλαδή πότε διαταράσσεται η ηρεμία στην φυσική κατάσταση; Αυτό συμβαίνει όταν πρόκειται να τιμωρήσει κάποιος κάποιον άλλο που παραβίασε τους φυσικούς νόμους, προκειμένου να προστατευθούν οι υπόλοιποι άνθρωποι από βλαβερές και επικίνδυνες πράξεις αυτού. Πρόκειται δηλαδή για ανθρώπους που αφενός επιβάλλουν μία τιμωρία σε αυτούς που παρανομούν προς παραδειγματισμό και προς αποφυγή παρόμοιων καταστάσεων των άλλων, αφετέρου δε, οι ζημιωθέντες που έχουν υποστεί βλάβη από τις πράξεις κάποιου έχουν την δυνατότητα να ζητούν αποζημίωση. Από τα ανωτέρω συνάγεται ότι οι άνθρωποι στην φυσική κατάσταση έχουν τη δυνατότητα μέχρι και να σκοτώσουν αυτόν που παρανόμησε, ώστε να παραδειγματίσουν τους άλλους και να τους αποτρέψουν από παρόμοιες καταστάσεις (Αγγελίδης και Γκιούρας, 2005:123).

Όπως αναφέρει ο Πολίτης (2004:31-32) ο νόμος που υπάρχει στην φυσική κατάσταση είναι ο νόμος της αυτοσυντήρησης και επιβίωσης του ατόμου. Το άτομο δηλαδή μπορεί να πράττει με τρόπο τέτοιο ώστε να εξασφαλίσει την επιβίωση του ιδίου και των άλλων. Βάσει αυτής της λογικής, ο κάθε άνθρωπος αμυνόμενος έχει το δικαίωμα να καταστρέφει και να τιμωρεί οτιδήποτε θεωρεί ότι τον απειλεί. Επίσης κάθε άνθρωπος έχει το δικαίωμα να κρίνει τις πράξεις των άλλων. Σημειώνεται όμως και πάλι ότι στην περίπτωση που κρίνονται οι δικές τους πράξεις, οι άνθρωποι γίνονται πιο μεροληπτικοί υπέρ του εαυτού τους διότι γενικά είναι εύκολο για κάποιον να κρίνει τους άλλους αλλά είναι δύσκολο για να κρίνει τον ίδιο του τον εαυτό του, αφού δεν είναι εύκολο για κάποιον να διαθέτει αυτογνωσία.

Ο Λοκ, σε αντίθεση με τον Χομπς, δε θεωρεί την φυσική κατάσταση ως ένα ιδεατό κατασκεύασμα ή ως μια κατάσταση που δεν υφίσταται πλέον αλλά υποστηρίζει ότι υπάρχουν άνθρωποι οι οποίοι πραγματικά ζουν σε συνθήκες φυσικής κατάστασης. Ως παράδειγμα τέτοιων ανθρώπων αναφέρει τους ηγεμόνες και τους κυβερνήτες των ανεξάρτητων πολιτειών (Στυλιανού, 2006:129).

B. Το δικαίωμα στην ιδιοκτησία

Ο Λοκ στην θεωρία του εισάγει επίσης την έννοια της ιδιοκτησίας, στην οποία βασίζεται και σχεδόν όλη η φιλοσοφία του, αφού υποστηρίζει ότι ο σκοπός που συγκροτήθηκαν οι πολιτικές κοινωνίες ήταν για να προστατεύσουν αυτό το αγαθό.

Για τον Λοκ λοιπόν, η έννοια της ιδιοκτησίας έχει διττή σημασία: αφενός, την εννοεί ως ιδιοκτησία του κάθε ατόμου στο πρόσωπό του και αφετέρου, ως απόκτηση και κατοχή κάποιων υλικών αντικειμένων τα οποία ανήκουν σε κάποιον (Πολίτης , 2004:55-56). Η πρώτη μορφή της λοιπόν συνεπάγεται ότι ο κάθε άνθρωπος έχει αποκλειστικό δικαίωμα ιδιοκτησίας πάνω στο δικό του πρόσωπο και σώμα. Η δεύτερη μορφή της ιδιοκτησίας είναι η κτήση από κάθε άνθρωπο όλων των δημιουργημάτων του Θεού τα οποία στην φυσική κατάσταση ανήκουν σε όλους. Ο Λοκ όμως θεωρεί ότι τα ζώα, οι καρποί των δέντρων και γενικότερα τα υλικά αγαθά, ανήκουν μεν σε όλους, πλην όμως ο κάθε άνθρωπος με την προσωπική του εργασία και τον μόχθο του μπορεί να αποκτήσει δικαίωμα ιδιοκτησίας σε κάποια συγκεκριμένα από αυτά και έτσι να γίνει κάτοχος μικρής ή μεγάλης περιουσίας. Στα συγκεκριμένα αυτά αγαθά κανένας άλλος δε θα έχει δικαίωμα και κανείς δε θα μπορεί να τα αποστερήσει από το πρόσωπο που τα έχει αποκτήσει με κόπο, μόχθο και με την προσωπική του εργασία (Feser , 2007:108).

Γ. Η δημιουργία του κράτους

Επανερχόμενοι στην φυσική κατάσταση, διατηρείται εύλογα το βασικό ερώτημα. Γιατί τελικά εγκαταλείπεται η φυσική κατάσταση αφού ναι μεν δεν είναι ιδανική αλλά είναι a priori μια βιώσιμη κατάσταση; Όπως είδαμε, στη φυσική κατάσταση του Λοκ υπάρχουν οι έννοιες του δικαίου και της ηθικής τα οποία είναι συνυφασμένα με τον φυσικό νόμο ενώ απουσιάζουν οι συγκρούσεις και οι κίνδυνοι που χαρακτηρίζουν την φυσική κατάσταση του Χομπς. Μήπως λοιπόν υπάρχει και κάποιος άλλος λόγος, εκτός από όσους προαναφέραμε, που ωθεί τους ανθρώπους να εξέλθουν από την κατάσταση αυτή;

Ο Λοκ δίνει την απάντηση κάνοντας λόγο για τον φόβο της παρακμής της φυσικής κατάστασης. Η απόλυτη ελευθερία, όπως είδαμε, μπορεί εν τέλει να οδηγήσει σε συγκρούσεις ενώ δεν υπάρχει κάποιος που να διασφαλίζει τα δικαιώματα

των ανθρώπων μεταδίδοντάς τους το αίσθημα της ασφάλειας. Η κύρια λοιπόν αιτία της απόφασης των ανθρώπων να εξέλθουν από τη φυσική κατάσταση είναι η ανασφάλεια και η αβεβαιότητα που εν τέλει επικρατεί σε αυτή. Με πιο απλά λόγια θα μπορούσε κάποιος να πει ότι είναι μεν καλή η απόλυτη ελευθερία αλλά οι κίνδυνοι που επιφυλάσσει τρομάζουν τους ανθρώπους οι οποίοι προτιμούν να συνενωθούν, συγκροτώντας μια πολιτική κοινωνία και νιώθοντας έτσι περισσότερο ασφαλείς (Αλαμάνου, 2013 και Στυλιανού , 2006:142-143).

Στη λοκιανή φυσική κατάσταση παρατηρούμε λοιπόν ότι δεν υπάρχει μεν σύγκρουση, ανταγωνισμός και πόλεμος αλλά δεν είναι και όλα απολύτως ειρηνικά και ευχάριστα, αφού και εδώ κάποιοι προσπαθούν να διαταράξουν τα απόλυτα αγαθά της ζωής, της ελευθερίας και της ιδιοκτησίας (Μαυριάς , 2001:205). Συγκεκριμένα, ο άνθρωπος έχει την εξουσία και το δικαίωμα να πράττει κατά το δοκούν ώστε να προστατεύσει τον εαυτό του και τους άλλους, στο πλαίσιο ενός άορατου φυσικού νόμου και παράλληλα να τιμωρεί με τον τρόπο που ο ίδιος κρίνει, αυτούς που φέρονται κατά παράβαση του φυσικού αυτού νόμου και διαπράττουν εγκλήματα (Lloyd , 1995:21).

Όμως τελικά η φυσική κατάσταση αποδεικνύεται ανεπαρκής για τους ανθρώπους αφού δεν μπορεί να προστατεύσει με τον καλύτερο τρόπο τα απόλυτα αγαθά *«της ζωής, της ελευθερίας και των υπάρχόντων τους που τα αποκαλώ με το γενικό όνομα ιδιοκτησία»* (Λοκ, Δεύτερη Πραγματεία, κεφ. 9. Παρ.123, σελ. 179 – Στυλιανού σελ.142). Έτσι ο άνθρωπος, ακριβώς για να διασφαλίσει την ιδιοκτησία του, με την έννοια που της προσδίδει ο Λοκ, αποφασίζει να εγκαταλείψει τη φυσική κατάσταση και οδηγείται στην συγκρότηση των πολιτικών κοινωνιών. Μάλιστα ο ίδιος τονίζει ξεκάθαρα ότι *«Ο μέγας και κύριος σκοπός της συνένωσης των ανθρώπων σε πολιτικές κοινότητες και της υποταγής τους σε κυβερνήσεις είναι η διαφύλαξη της ιδιοκτησίας τους»* (Λοκ, Δεύτερη Πραγματεία, κεφ. 9, παρ. 24, σελ. 179 – Στυλιανού σελ. 143).

Αν επιχειρήσουμε να σταχυολογήσουμε τα προβλήματα που οι άνθρωποι αντιμετώπιζαν στην φυσική τους κατάσταση, θα αναφέρουμε πρώτα από όλα ότι δεν υπάρχουν κοινοί νόμοι που να είναι αποδεκτοί και εφαρμόσιμοι από όλους. Δηλαδή δεν είναι προσδιορισμένη σαφώς η έννοια του δικαίου με αποτέλεσμα να είναι δύσκολη η διευθέτηση των όποιων διαφωνιών προκύπτουν μεταξύ των ανθρώπων. Ακολούθως, δεν υπάρχει κάποιος κριτής – δικαστής που να κατέχει το εχέγγυο της

αμεροληψίας και την εξουσία απονομής της δικαιοσύνης σε περιπτώσεις που υπάρχουν διαμάχες και διαφωνίες. Επίσης δεν υπάρχει η απαραίτητη εκτελεστική εξουσία που είναι απαραίτητη για την ανάληψη της ευθύνης της εφαρμογής οποιασδήποτε δίκαιης απόφασης. Βλέπουμε δηλαδή ότι στην φυσική κατάσταση απουσιάζει εντελώς τόσο ένα σύστημα απονομής δικαιοσύνης όσο και ένα σύστημα επιβολής κυρώσεων και καταστολής. Εξ' αιτίας αυτών των σημαντικότερων ελλείψεων λοιπόν και βάσει όσων προαναφέραμε, οι άνθρωποι επιλέγουν να αφήσουν την απόλυτη ελευθερία της φυσικής κατάστασης και να συνενωθούν σε οργανωμένες πολιτικές κοινωνίες, υπό του πρίσμα ενός κοινωνικού συμβολαίου (Lloyd, 1995:22-23).

Στην πολιτική κοινωνία, η προστασία των ανθρώπων δεν γίνεται κατά το δοκούν και από οποιονδήποτε αλλά μέσω νόμων που θεσπίζει το κράτος – η κυβέρνηση και η τιμωρία των ανθρώπων αφήνεται στην εκτελεστική εξουσία σύμφωνα πάντα με τον τρόπο που επιβάλλει ο νόμος. Όπως αναφέρει ο Στυλιανού (2006:146) *«η συνένωση των ανθρώπων σε ένα σώμα έχει ως κύριο σκοπό τη θέσπιση και την αποτελεσματική λειτουργία ενός συστήματος απονομής δικαιοσύνης»*.

Η έξοδος από την φυσική κατάσταση και η δημιουργία πολιτικής κοινότητας πραγματοποιείται λοιπόν μέσω ενός *«κοινωνικού συμβολαίου»*, μιας αμοιβαίας συμφωνίας, συναίνεσης *«consent»* των ανθρώπων να συνενωθούν και να συγκροτήσουν μια κοινότητα, η οποία αποκαλείται πολιτική κοινωνία (Πολίτης , 2004:35). Η πολιτική αυτή κοινωνία δημιουργείται όταν τα μέλη της φυσικής κοινωνίας πάντως να συμπεριφέρονται σύμφωνα με τον φυσικό νόμο και να κατέχουν τον ρόλο του τιμωρού οι ίδιοι. Οι άνθρωποι πρέπει δηλαδή να καταλάβουν ότι η κοινότητα είναι αυτή που έχει πλέον το δικαίωμα να αποφασίζει ώστε να προστατεύσει τους ανθρώπους, σύμφωνα όμως με το νόμο που η ίδια έχει θεσπίσει.

Έρχεται έτσι η στιγμή που οι άνθρωποι θεωρούν ότι τα συμφέροντά τους διαφυλάττονται καλύτερα αν συνενωθούν σε κοινωνία. Αποφασίζουν λοιπόν να δημιουργήσουν κράτος, ορίζοντας κάποιους από αυτούς ως κυβερνώντες και στους οποίους εκχωρούν τα δικαιώματα που κατείχαν στην φυσική τους κατάσταση ώστε αυτά να προστατευθούν καλύτερα. Η μετάβαση αυτή από την φυσική κατάσταση στην θεμελίωση της πολιτικής κοινωνίας συντελείται σε δύο στάδια: πρώτα συμφωνούν όλοι οι άνθρωποι να δημιουργήσουν μια κοινότητα και έπειτα οργανώνεται de facto η κοινότητα σε πολιτική κοινωνία όπου ασκείται πολιτική

εξουσία από άτομα που έχουν την εμπιστοσύνη των άλλων ανθρώπων και στους οποίους εκχωρούνται εν τέλει όλα τα δικαιώματά τους (Feser , 2007:136).

Το συμβόλαιο αυτό μεταξύ κράτους και ατόμου, είναι ισχυρό και αμετάκλητο και αφής στιγμής γίνει η συγκρότηση της πολιτικής κοινωνίας δεν υπάρχει πλέον δυνατότητα του ανθρώπου να επανέλθει στην φυσική του κατάσταση. Βέβαια, το συμβόλαιο αυτό δεν είναι αιώνιο, επαναλαμβάνεται από γενιά σε γενιά και επαναπροσδιορίζεται, ώστε η νέα γενιά να μην δεσμεύεται από τις αποφάσεις της προηγούμενης, δηλαδή κάθε νέα γενιά δημιουργεί τη δική της συμφωνία σύμφωνα με τα δεδομένα της εποχής της.

Σκοπός του κράτους λοιπόν που δημιουργείται από την συμφωνία των ανθρώπων, είναι η εξασφάλιση της ειρήνης, της ασφάλειας και του δικαιώματος στην ιδιοκτησία. Η εξασφάλιση αυτή γίνεται μέσω των νόμων και των αντικειμενικών δικαστών, παράμετροι που δεν υπάρχουν στην φυσική κατάσταση, αφού εκεί δεν υπάρχει γραπτός νόμος και δίκαιο, δεν υπάρχει αμερόληπτος και αδέκαστος κριτής, ούτε βέβαια και μια εξουσία που να είναι αρμόδια για την εκτέλεσή των ποινών. Στην φυσική κατάσταση, όπως προαναφέραμε, ο κάθε άνθρωπος αυτοδικεί ώστε να προασπίσει τα αγαθά του.

Η πολιτική κοινωνία που δημιουργείται, σύμφωνα με τον Λόκ, είναι επιφορτισμένη με κάποιες υποχρεώσεις προς όφελος των ανθρώπων. Ποιες είναι αυτές; Πρέπει να κυβερνά με νόμους δημοσιευμένους και γνωστοποιημένους σε όλους οι οποίοι να εφαρμόζονται από αμερόληπτους δικαστές. Αυτό διατυπώνει σαφέστερα η κλασική αρχή του ποινικού δικαίου «*nullum crimen nulla poena sine lege*» (κανένα έγκλημα, καμία ποινή χωρίς νόμο) (Πολίτης , 2004:46), το οποίο σημαίνει ότι κάθε πράξη που επιβάλλεται από την εξουσία πρέπει να έχει έρεισμα στον γραπτό νόμο και όχι σε άγραφους νόμους, έθιμα και πρακτικές τα οποία επικρατούσαν στην φυσική κατάσταση. Και εννοείται ότι οι νόμοι αυτοί πρέπει να δημιουργούνται και να υπάρχουν μόνο προς το συμφέρον των πολιτών. Σε κάθε πιθανή διαφωνία ή φιλονικία μεταξύ των πολιτών της κοινωνίας, το κράτος θα κατέχει τον ρόλο του «διαιτητή» που θα επιλύει τη διαφορά απονέμοντας δικαιοσύνη.

Επίσης πρέπει να σημειωθεί ότι ο Λοκ διαχωρίζει την έννοια της συγκρότησης μιας πολιτικής κοινωνίας με την έννοια της συγκρότησης μιας κυβέρνησης, χωρίς όμως να θεωρεί αναγκαία την ύπαρξη δύο συμβολαίων,

ξεχωριστά για κάθε μία από αυτές. Το συμβόλαιο κρίνεται απαραίτητο μόνο κατά τη συνένωση των ανθρώπων σε πολιτικό σώμα.

Η πολιτική κοινότητα που δημιουργείται, αποφασίζει και ψηφίζει νόμους με βάση την αρχή της πλειοψηφίας, δηλαδή με βάση την ενιαία απόφαση του συνόλου - του συλλογικού λόγου - ο οποίος υπερισχύει έναντι του ατομικού (Πολίτης , 2004:51). Γιατί μόνο έτσι η κοινότητα δρα ως ενιαίο σώμα με την συγκατάθεση όλων των ατόμων που ενώθηκαν για να την συγκροτήσουν. Αντιθέτως, σε περίπτωση που δεν υπάρχει πλειοψηφία και σταθερή κυβέρνηση τότε δεν υφίσταται καν συμβόλαιο και επέρχεται η καταστροφή της πολιτικής κοινωνίας και η επιστροφή των ανθρώπων στην φυσική κατάσταση (Lloyd , 1995:26). Όμως, παρόλα αυτά, δεν είναι σίγουρο ότι η απόφαση της πλειοψηφίας εκφράζει πάντα το δίκαιο και δεν είναι πάντα η πιο ασφαλής κρίση διότι στην ουσία της είναι ένας συμβιβασμός έναντι της μειοψηφίας αφού και σε αυτήν ενυπάρχει σίγουρα η πιθανότητα του σφάλματος και ο φόβος η απόφαση να μην συνάδει με τις αρχές της κοινωνίας. Σε κάθε περίπτωση όμως ο Λοκ θεωρεί τη συναίνεση ως απαραίτητη προϋπόθεση για τη λειτουργία της κυβέρνησης και μάλιστα αναφέρει ότι η συναίνεση μπορεί να είναι είτε ενεργητική είτε σιωπηρή (Lloyd , 1995:35).

Από τα ανωτέρω προκύπτει ότι ο Λοκ ήταν οπαδός ενός αντιπροσωπευτικού συστήματος διακυβέρνησης κι ενός φιλελεύθερου κράτους δικαίου ενώ διαφαίνεται ξεκάθαρα η αντίθεσή του προς τη μοναρχία. Η έννοια της συναίνεσης που συνεχώς προτάσσει ο Λοκ *«...δείχνει ότι, ήδη από τη στιγμή του συμβολαίου, προκρίνεται αξιολογικά κάποιου είδους κοινοβουλευτικό σύστημα»* (Στυλιανού , 2006:153). Μάλιστα, ο Lloyd (1995:34) διακρίνει στη θεωρία του Λοκ τρία στάδια μετάβασης από την αφετηριακή φυσική κατάσταση η οποία αποτελεί όπως είδαμε το πρώτο στάδιο. Το αμέσως επόμενο στάδιο είναι η δημιουργία της πολιτικής κοινότητας και η εφαρμογή ενός συστήματος διακυβέρνησης, τα οποία πραγματοποιούνται υπό το πρίσμα ενός κοινωνικού συμβολαίου. Το τρίτο και τελευταίο στάδιο είναι η δημοκρατία - κοινοπολιτεία όπου εφαρμόζεται η αρχή της πλειοψηφίας και υπάρχει κυβέρνηση η οποία ασκεί τη νομοθετική, την εκτελεστική και τη δικαστική λειτουργία, με προϋπόθεση να διατηρεί την εμπιστοσύνη του λαού.

Σε αυτή την διακυβέρνηση από την πλειοψηφία των ατόμων, οι πολίτες δεν παραμένουν απλά παθητικοί δέκτες των δρώμενων. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Πολίτης (2004:69), η νομιμότητα της πολιτικής εξουσίας κρίνεται εν τέλει από το εάν

διατηρεί την εμπιστοσύνη που της έχουν δείξει οι πολίτες. Έτσι, αυτός που ασκεί την εξουσία ελέγχεται συνεχώς από τους πολίτες και αν παραβιάσει τα απόλυτα δικαιώματα του ατόμου και καταχραστεί την εξουσία που του έχει εκχωρηθεί τότε, όπως αναφέρεται στο πρωτότυπο κείμενο του Λοκ, το άτομο διατηρεί το δικαίωμα να αντισταθεί στην εξουσία με εξέγερση. Δηλαδή, ο Λοκ θεωρεί ως δεδομένο ότι η κυβέρνηση πρέπει να χαίρει της εμπιστοσύνης του λαού και ότι οι άνθρωποι μπορούν να αντιστέκονται στην αυθαιρεσία της εξουσίας και έχουν το δικαίωμα πολιτικής ανυπακοής όταν αυτή καταχραστεί τόσο έντονα και φανερά την εμπιστοσύνη που έχουν εναποθέσει σε αυτή οι πολίτες (Lloyd , 1995:25 , 29 , 32).

Ο Πολίτης (2004:133) διερωτάται παρόλα αυτά τι θα συμβεί στην περίπτωση που η άσκηση του δικαιώματος της πολιτικής ανυπακοής δεν καταφέρει να ανακόψει τις βουλές των σφετεριστών της πολιτικής εξουσίας. Δηλαδή αναρωτιέται τι θα συμβεί αν η αντίσταση των πολιτών στην εξουσία δεν καταφέρει να αποφέρει τα επιθυμητά αποτελέσματα και η εξουσία συνεχίσει το έργο της. Η τελευταία λύση λοιπόν, το έσχατο μέσο αποκατάστασης της ισορροπίας και της τάξης και του σεβασμού της νομιμότητας, σύμφωνα με τους όρους του συμβολαίου, είναι η προσφυγή στον Θεό, στην Θεία Πρόνοια. Ο Λοκ θεωρεί λοιπόν ότι η προσφυγή στον Θεό αποτελεί την τελευταία ελπίδα σωτηρίας των πολιτών από την επικράτηση των σφετεριστών της εξουσίας, αφού πάντα το θρησκευτικό συναίσθημα δημιουργούσε στον άνθρωπο την ελπίδα ενός καλύτερου μέλλοντος.

Κλείνοντας την ενότητα αυτή, πρέπει να σημειώσουμε ότι, κατά την άποψη του Feser (2007:137), ο Λοκ είναι μεν θιασώτης του δημοκρατικού πολιτεύματος αλλά αυτό δε σημαίνει ότι αποκλείει άλλες μορφές πολιτευμάτων ως ικανές να επιφέρουν την τάξη μεταξύ των ανθρώπων. Επίσης πρέπει να παρατηρήσουμε ότι και μεν ο Λοκ είναι ένας οπαδός της δημοκρατίας αλλά η δημοκρατία αυτή εμπεριέχει και κάποιους αποκλεισμούς. Η έννοια της ιδιοκτησίας κατέχει κι εδώ σημαντικό ρόλο αφού αυτοί που φαίνεται πως ουσιαστικά αποκλείονται από την πολιτική κοινωνία είναι οι ακτήμονες, αυτοί δηλαδή που δεν κατέχουν κάποια ιδιοκτησία. Φαίνεται λοιπόν ότι η θεωρία του Λοκ καταλήγει σε μια ταξική διάκριση. Από τη μία πλευρά βρίσκονται όσοι κατέχουν ιδιοκτησία και συμμετέχουν πλήρως στην πολιτική κοινωνία και από την άλλη πλευρά βρίσκονται αυτοί που δεν κατέχουν ιδιοκτησία και οι οποίοι δεν έχουν δικαίωμα συμμετοχής στη διακυβέρνηση του πολιτικού οικοδομήματος (Στυλιανού , 2006:154-155).

Δ. Η κριτική της θεωρίας του και σύγχρονες διαστάσεις

Ο Τόμας Τζέφερσον, στην αμερικανική Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας, ανέφερε ότι όλοι οι άνθρωποι είναι ίσοι μεταξύ τους και προικισμένοι από τον Δημιουργό τους με κάποια ανεκτίμητα «δώρα» όπως η ζωή, η ελευθερία και δυνατότητα επιδίωξης της ευτυχίας. Για να διαφυλαχθούν τα «δώρα» αυτά, οι άνθρωποι συναίνεσαν στη δημιουργία κυβερνήσεων οι οποίες ως στόχο έχουν την προάσπισή τους. Σε περίπτωση που μία κυβέρνηση λαμβάνει μορφή τέτοια και ενεργεί με τρόπο επιζήμιο προς τους ανθρώπους, τότε αυτοί έχουν το δικαίωμα να την ανατρέψουν και να δημιουργήσουν μια νέα κυβέρνηση. Είναι σαφές ότι τα λόγια αυτά του Τόμας Τζέφερσον είναι εμπνευσμένα από την πολιτική φιλοσοφία του Λοκ, όπως την αναλύσαμε και παραπάνω και η οποία μπορούμε να πούμε ότι αποτελεί βασικό υλικό των θεμελιωδών αρχών των Η.Π.Α. Από αυτό και μόνο γίνεται αντιληπτή η τεράστια επιρροή της πολιτικής θεωρίας του Τζων Λοκ στη σύγχρονη πολιτική επιστήμη και στη σύγχρονη πραγματικότητα γενικότερα (Feser , 2007:103).

Ο Λοκ λοιπόν είδαμε ότι εκλαμβάνει διαφορετικά την έννοια του συμβολαίου με βάση το οποίο συγκροτούνται οι πολιτικές κοινωνίες. Θεωρεί το κοινωνικό συμβόλαιο πιο πολύ ως νοητικό σχήμα (Στυλιανού , 2006:152) το οποίο δεν είναι σύμβαση αλλά μια αμοιβαία συμφωνία – συγκατάθεση και συναίνεση μεταξύ των ανθρώπων για να οργανωθούν σε κοινωνίες, όπου θα προστατεύονται καλύτερα τα συμφέροντά τους και θα αποφασίζει για όλα η πλειοψηφία. Από τα ανωτέρω, συνάγεται ότι ο Λοκ προτιμά ένα φιλελεύθερο κράτος το οποίο τοποθετεί εναντίον της μοναρχίας και της απολυταρχίας.

Η πολιτική θεωρία του Λοκ τον καθιστά ως θεμελιωτή του φιλελευθερισμού, αφού σέβεται και θέλει να προστατεύσει τα απόλυτα αγαθά της ελευθερίας, της ισότητας και της ιδιοκτησίας και γενικά τα ατομικά δικαιώματα στο σύνολό τους. Θεωρείται εκφραστής της φιλελεύθερης ιδεολογίας, στο βαθμό που στο έργο του απαντώνται οι θεμελιακές αρχές της φιλελεύθερης σκέψης, όπως η αξία της ανεκτικότητας, της συναινετικής διακυβέρνησης και το απαραβίαστο της ατομικής ιδιοκτησίας. Στην θεωρία του απαντώνται σχεδόν όλα τα βασικά αξιώματα του φιλελευθερισμού, τα οποία είναι: α) η αξία της ελευθερίας, νοούμενη ως αυτονομία, δηλαδή ως μη υπαγωγή σε παραδόσεις και αυθεντίες και ως δυνατότητα ανάπτυξης

των ατομικών δυνατοτήτων χωρίς εξωγενείς παρεμβολές, β) η αξία της ισότητας, νοούμενη ως ηθική και φυσική κατάσταση και στο κοινωνικό πεδίο ως ισότητα ευκαιριών και γ) η αξία του ορθού λόγου, τόσο για την κατανόηση του φυσικού κόσμου όσο και για την διοίκηση και την διακυβέρνηση των κοινών υποθέσεων. Όπως χαρακτηριστικά σχολιάζει η Αργυροπούλου (2010), το έργο του Λοκ θεμελιώνει τη νεώτερη ευρωπαϊκή φιλελεύθερη παράδοση και *«διαμόρφωσε τις δυτικές κοινωνίες ανοίγοντας τους δρόμους από όπου επρόκειτο να διαβούν η σκέψη του Διαφωτισμού και ο πολιτικός φιλελευθερισμός στην ηπειρωτική Ευρώπη και στην Αμερική»*.

Ο Λόκ τοποθετεί πολύ ψηλά στην πολιτική του θεώρηση τα απόλυτα αγαθά και τις αξίες οι οποίες βρίσκονται μεν στην φυσική κατάσταση του ανθρώπου όμως δεν προστατεύονται με τον καλύτερο τρόπο. Θεωρεί ότι, μέσω της συγκρότησης μιας πολιτικής κοινωνίας, αυτά τα αγαθά προστατεύονται καλύτερα αφού στην πολιτική κοινωνία κυριαρχεί ο γραπτός νόμος ο οποίος καθορίζει τι επιτρέπεται και τι απαγορεύεται και ο οποίος θα έχει ψηφιστεί και θα έχει δημοσιοποιηθεί ώστε να είναι γνωστός σε όλους. Θα υπάρχουν δικαστές οι οποίοι θα είναι αμερόληπτοι και θα αποφασίζουν για συγκεκριμένες περιπτώσεις και θα τιμωρούν ή θα αθωώνουν και τέλος, η εκτελεστική εξουσία η οποία θα εκτελεί τις αποφάσεις της νομοθετικής εξουσίας.

Η συμβολαϊκή αυτή θεωρία του Λοκ δεν οδηγεί σε μια θεωρία κυριαρχίας του κράτους, αλλά σε μια θεωρία του κράτους ως συνταγματικής τάξης της οποίας η νομιμότητα στηρίζεται ακριβώς στην υποχρέωση που έχει αυτό να φυλάσσει και να ενισχύει τα ανθρώπινα δικαιώματα, τα οποία υπήρχαν στην φυσική κατάσταση του ανθρώπου. Έτσι όμως δημιουργείται μια καχυποψία προς το κράτος ως μορφή εξουσίας που μπορεί να παραβιάσει αυτά τα δικαιώματα των ανθρώπων, αντιβαίνοντας στους συστατικούς όρους του συμβολαίου - συγκατάθεσης πάνω στο οποίο η εξουσία του νομιμοποιείται. Αυτός είναι και ο πυρήνας του κλασικού φιλελευθερισμού, δηλαδή η αντίληψη του κρατικού μηχανισμού που νομιμοποιείται από την συμφωνία - συγκατάθεση των ανθρώπων ως ενός φύλακα της κοινωνίας.

Εξ' άλλου ο Κιτρομηλίδης, στη μελέτη του με τίτλο *«Η πολιτική σκέψη του Τζων Λοκ ως ερμηνευτικό πρόβλημα»*, διαπιστώνει ότι οι ιδέες του Λοκ υπέστησαν αλλαγές στο πλαίσιο κοινωνικών και πολιτικών ζυμώσεων και εντοπίζονται ακόμα

και σε αντιμοναρχικά αγγλικά φυλλάδια του 18^{ου} αιώνα, εμπνέοντας τη ριζοσπαστική πολιτική σκέψη της εποχής (Αργυροπούλου, 2010).

Υπάρχουν απόψεις κατά τις οποίες ο Λοκ απέτυχε να παρουσιάσει με πειστικό τρόπο τη διαδικασία με την οποία το κράτος συγκροτείται ως έννομος αρχή, διαμέσου ενός κοινωνικού συμβολαίου. Όμως οι περισσότεροι αναλυτές δέχονται ότι η θεωρία του Λοκ μας προσφέρει σημαντικές γνώσεις για τη δομή του κράτους αλλά και για τη φύση της πολιτικής εξουσίας γενικότερα. Αναμφίβολα, η πολιτική κληρονομιά του είναι σπουδαία καθώς, μέσω του έργου του, θεμελιώθηκε η ιδεολογία του φιλελευθερισμού ενώ αποτέλεσε πηγή έμπνευσης για τη γαλλική και την αμερικανική επανάσταση (Μπουρδουκούτας, 2010).

III. ZAN- ZAK ΡΟΥΣΣΩ (1712- 1778)

Ο Ρουσσώ γεννήθηκε και μεγάλωσε στην Γενεύη. Υπήρξε φιλόσοφος, συγγραφέας, πολιτικός θεωρητικός και αυτοδίδακτος συνθέτης στην περίοδο του Διαφωτισμού. Οι πολιτικές ιδέες του Ρουσσώ επηρέασαν την γαλλική επανάσταση, την ανάπτυξη της κομμουνιστικής και σοσιαλιστικής θεωρίας, και την ιδεολογία του εθνικισμού. Παρόλα αυτά θεωρήθηκε ότι η πολιτική του θεωρία ήταν ένα απραγματοποίητο όνειρο.

Τα πιο γνωστά έργα του είναι τα εξής:

- «Αιμίλιος ή περί Αγωγής» (1762).
- «Εξομολογήσεις» (1770).
- «Πραγματεία περί της καταγωγής και των θεμελίων της ανισότητας» (1754), το οποίο και προκάλεσε έντονες αντιδράσεις κατά του Ρουσσώ.
- «Λόγος περί πολιτικής οικονομίας».
- «Περί του κοινωνικού συμβολαίου ή αρχές πολιτικού δικαίου», έργο που δημοσιεύθηκε το έτος 1762 και στο οποίο παρουσιάζονται οι κυριότερες πολιτικές απόψεις του Ζαν – Ζακ Ρουσσώ, τις οποίες θα αναλύσουμε στο παρόν κεφάλαιο.

Η φιλοσοφία του Ρουσσώ αλλά και η ζωή του γενικότερα χαρακτηρίζονται από πολλούς μελετητές ως αντιφατικά. Μάλιστα οι θεωρίες του φαίνονται εμποτισμένες από μια βαθιά δυσπιστία απέναντι στον σύγχρονο πολιτισμό. Παρόλα αυτά το φιλοσοφικό του έργο θεωρείται σπουδαίο και ο ίδιος έμεινε στην ιστορία της πολιτικής φιλοσοφίας ως ο σημαντικότερος εκπρόσωπος της θεωρίας του κοινωνικού συμβολαίου (Wraight , 2008:9).

A. Ο άνθρωπος στην φυσική κατάσταση

Κάτι ιδιαίτερα σημαντικό, το οποίο σχολιάζει ο Στυλιανού (2006:165 , 166, 169), είναι ότι η φυσική κατάσταση του Ρουσσώ, εν αντιθέσει με των υπόλοιπων στοχαστών, δεν παρουσιάζεται με τρόπο τέτοιο ώστε να προετοιμάζει μια μετάβαση στην πολιτική κοινωνία. Μάλιστα ο Ζαν – Ζακ Ρουσσώ πιστεύει ότι μεταξύ της φυσικής κατάστασης και της συγκρότησης του κράτους υπάρχει τεράστιο χάσμα που δε μπορεί να γεφυρωθεί. Με άλλα λόγια, η πολιτική κοινωνία είναι εντελώς ασύμβατη με τη φυσική ανθρώπινη κατάσταση. Μάλιστα ασκεί ευθέως κριτική στους προγενέστερους πολιτικούς φιλοσόφους αφού θεωρεί ότι κανείς τους κατάφερε να προσεγγίσει επιτυχώς την φυσική κατάσταση.

Θεωρεί επίσης ότι, γενικότερα, οι πληροφορίες που έχουν οι σύγχρονοι άνθρωποι για τη φυσική κατάσταση είναι ελάχιστες καθώς η εξέλιξη και η πρόοδος τους απομακρύνει συνεχώς από την κατάσταση αυτή με αποτέλεσμα να αδυνατούν πλέον να γνωρίσουν τον πυρήνα της ίδιας της ανθρώπινης φύσης τους. Ο άνθρωπος δηλαδή, διαμέσου της εξέλιξής του, έχασε και ξέχασε τον ίδιο του τον εαυτό και βέβαια είναι αδύνατο για τον οποιονδήποτε να έχει εμπειρικές γνώσεις για μία κατάσταση η οποία δεν υφίσταται πλέον. Προκύπτει λοιπόν το ερώτημα, πως μπορεί υπό αυτά τα δεδομένα να γίνει η προσέγγιση της φυσικής κατάστασης. Η απάντηση του Ρουσσώ είναι ότι η φυσική κατάσταση, μας είναι τόσο απαραίτητη για την εξαγωγή ορθών συμπερασμάτων σχετικά με τα θεμέλια της ανθρώπινης κοινωνίας, ώστε ακόμα και αν *«δεν είχε υπάρξει ποτέ, θα έπρεπε να την εφεύρουμε»* (Στυλιανού , 2006:167). Η ανάδειξη των θεμελίων της ανθρώπινης κοινωνίας αποτελεί και το μεγάλο στοίχημά του. Η φυσική κατάσταση του Ρουσσώ λοιπόν, αποτελεί μια υποθετική ιστορία διαμέσου της οποίας ο φιλόσοφος προσπαθεί να αναδομήσει την αληθινή ιστορία της ανθρωπότητας. Με άλλα λόγια ο διάσημος πολιτικός φιλόσοφος, μέσω της φυσικής κατάστασης, φιλοδοξούσε να αποκαλύψει και να αναδείξει το πώς ήταν ο άνθρωπος στην αληθινή, φυσική του μορφή και εν συνεχεία να εντοπίσει πως η είσοδός του στην πολιτική κοινωνία και πως η πρόοδος και ο πολιτισμός παραποίησαν την αρχική του αυτή μορφή (Wraight , 2008:12).

Ο Ζαν – Ζακ Ρουσσώ φαντάζεται τον άνθρωπο της φυσικής κατάστασης να βρίσκεται πλησιέστερα στον τρόπο ζωής ενός ζώου. Ο άνθρωπος, δηλαδή, ζει στην

φύση, σε πρωτόγονη κατάσταση και εκεί είναι απόλυτα ελεύθερος να ικανοποιεί τις φυσικές του επιθυμίες. Είναι αυτάρκης, ευτυχισμένος, χωρίς να θεωρεί ότι κάτι είναι δικό του, αλλά χωρίς να θεωρεί και ότι κάτι του λείπει ή του απαγορεύεται ενώ δεν έχει εχθρικές σχέσεις με τους άλλους ανθρώπους. Ο Ρουσσώ θεωρεί ότι οι άνθρωποι έχουν γεννηθεί εκ φύσεως ελεύθεροι και ανεξάρτητοι. Έτσι ζουν σε μια πρωτόγονη κατάσταση όπου δρουν αποκλειστικά με βάση το ένστικτο της αυτοσυντήρησης και της αυτοπροστασίας (Σιακαντάρης, 2012:19). Η ουσία του ανθρώπου βρίσκεται στην φύση γιατί μόνο σε αυτήν την κατάσταση ο άνθρωπος είναι ηθικός και αληθινός, υγιής και ευγενής μέσα στην άγρια αυτή φυσική μορφή του. Επίσης, δεν είναι απαραίτητη η συναναστροφή με άλλους ανθρώπους για να διασφαλιστεί η επιβίωσή του. Γι' αυτό και ο Cassirer (2001:40) αναφέρει ότι ο Ρουσσώ απορρίπτει το αριστοτελικό δόγμα ότι ο άνθρωπος είναι φύσει κοινωνικό ον, «ζών πολιτικόν».

Μάλιστα το γεγονός ότι ο κάθε άνθρωπος μπορεί να είναι αυτάρκης χωρίς να έχει εξαρτήσεις από τους άλλους ανθρώπους, εν αντιθέσει με τις πολιτικές κοινωνίες όπου όλοι επί της ουσίας είμαστε πολλαπλώς αλληλοεξαρτώμενοι, έχει ακόμα μία συνέπεια. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Ρουσσώ, σε μια τέτοια κατάσταση «...τα ανθρώπινα όντα είναι περισσότερο πρόθυμα να ασκήσουν τη φυσική τους συμπάθεια το ένα για το άλλο...» (Wraight, 2008:13). Οι ανθρώπινες σχέσεις δηλαδή, απαλλαγμένες από εξαρτήσεις και συμφέροντα, είναι περισσότερο αληθινές και οι άνθρωποι σε αυτή την κατάσταση έχουν μια έμφυτη καλοσύνη προς τους συνανθρώπους τους αφού δεν υπάρχουν μεταξύ τους σχέσεις ανταγωνισμού.

Διακρίνει τον άνθρωπο μεταξύ «*home de la nature*» = άνθρωπος της φύσης και «*home de l' home*» = συμβατικός άνθρωπος. Απορρίπτει όμως την δεύτερη μορφή ανθρώπου δηλαδή τον συμβατικό άνθρωπο, την κοινωνική κατάσταση του ανθρώπου διότι θεωρεί ότι εκεί ο άνθρωπος διαφθείρεται και αλλοτριώνεται επειδή επιδιώκει να αποκτήσει όλο και περισσότερα αγαθά για να καλύψει την ματαιοδοξία του, ασχολείται με τις τέχνες και τις επιστήμες και γενικά του αρέσει να επιδεικνύει τα χρήματά του και τις ανέσεις του. Ο Ρουσσώ έλεγε χαρακτηριστικά ότι είμαστε πολύ πολιτισμένοι και δήθεν ευγενείς και ευπρεπείς, ότι έχουμε χάσει την φυσική μας ανεξαρτησία και ουδέποτε θα μπορούσαμε να βρούμε πάλι τον εαυτό μας (Cassirer, 2001:31, 35). Η επιφυλακτικότητα με την οποία ο Ρουσσώ αντιμετωπίζει την

επιστημονική και κοινωνική πρόοδο και τον πολιτισμό γενικότερα, είναι διάχυτη στο έργο του αφού αποδέχεται μεν ότι μέσω αυτών έχουν επιτευχθεί σημαντικά πράγματα για την ανθρωπότητα ωστόσο θεωρεί ότι αυτή η πρόοδος είναι η αιτία για τη δημιουργία και την παγίωση πολλών κοινωνικών ανισοτήτων και αδικιών καθώς και για τη βαθιά ψυχολογική δυστυχία που διακατέχει τους σύγχρονους ανθρώπους. (Wraight , 2008:10, 17).

Εκεί λοιπόν, στην φυσική κατάσταση, οι άνθρωποι είναι απόλυτα ελεύθεροι, διαθέτουν όπως θέλουν την ελευθερία τους και σύμφωνα με τον Ζαν – Ζακ Ρουσσώ το να απαρνιέται κανείς την ελευθερία του είναι σαν να απαρνείται τον ίδιο του τον εαυτό, την ίδια την φύση του και την υπόστασή του. Η θέση αυτή του Ρουσσώ αποδεικνύει με σαφή τρόπο τον αφορισμό του προς το θεσμό της δουλείας αφού θεωρεί ότι όλοι οι άνθρωποι έχουν γεννηθεί και είναι εκ φύσεως ελεύθεροι, δεν γεννιέται κανένας σκλάβος και υποταγμένος σε άλλους (Αγγελίδης και Γκιούρας , 2005:158).

Θεωρεί ωστόσο ότι στην φυσική κατάσταση υπάρχει ένα είδος πολιτικής κοινωνίας και μάλιστα τέτοιο που αποτελεί το πρώτο πρότυπο πολιτικών κοινωνιών. Αυτό δεν είναι άλλο από την οικογένεια (Αγγελίδης και Γκιούρας , 2005:154).⁶

B. Η δημιουργία του κράτους

Τα δύο σημαντικά ερωτήματα που αμέσως προκύπτουν, είναι πως τελικά οι άνθρωποι έφυγαν από την φυσική κατάσταση και για ποιον λόγο.

Κατά τον Ρουσσώ, η εφεύρεση της ατομικής ιδιοκτησίας ήταν αυτή που δημιούργησε την ανισότητα και παράλληλα οδήγησε στην ίδρυση της πολιτικής κοινωνίας. Είναι χαρακτηριστικό το απόσπασμα του έργου του: «*Ο πρώτος που, έχοντας περιφράζει ένα χωράφι, σκέφτηκε να πει “Αυτό είναι δικό μου” και βρήκε ανθρώπους αρκετά αφελείς για να τον πιστέψουν, υπήρξε ο αληθινός ιδρυτής της πολιτικής κοινωνίας*» (Στυλιανού , 2006:174).

⁶ Βλ. παράρτημα 3.

Η πολιτική κοινωνία λοιπόν είναι συνυφασμένη με την ανισότητα και οι άνθρωποι εντός αυτής ζουν μέσα στον εγωισμό, στον ανταγωνισμό, στο κυνήγι επίτευξης ανούσιων στόχων και μακριά από την αληθινή ευτυχία που υπήρχε στη φυσική κατάσταση. Οι άνθρωποι δηλαδή έχουν διαμορφωθεί και διαθέτουν πλέον τα γνωρίσματα που η κοινωνία ενθαρρύνει και καλλιεργεί. Η έξοδός τους από τη φυσική κατάσταση επήλθε ουσιαστικά μέσω ενός άδικου «κοινωνικού συμβολαίου», το οποίο πρέπει να αντικατασταθεί από ένα νέο δίκαιο κοινωνικό συμβόλαιο. Το νέο αυτό κοινωνικό συμβόλαιο ίσως είναι η δικλείδα μέσω της οποίας μπορεί να διασφαλιστεί η αρμονική και κατά το δυνατό δικαιότερη συνύπαρξη των ανθρώπων εντός της πολιτικής κοινωνίας (Simpson , 2007:81 και Wraight , 2008:17).

Στο έργο του «*Το κοινωνικό συμβόλαιο ή Αρχές πολιτικού δικαίου*» που δημοσιεύτηκε το 1762, ο Ζαν – Ζακ Ρουσσώ εκφράζει την άποψη ότι μόνο μέσω μίας τέτοιας ομόφωνης σύμβασης μπορεί να θεμελιωθεί ουσιαστικά και να διατηρηθεί η ύπαρξη του κράτους. Πρόκειται για ένα κοινωνικό συμβόλαιο το οποίο είναι διαρκές και δεσμεύει όλα τα άτομα εντός της πολιτικής κοινωνίας.

Υπάρχουν όμως και απόψεις αναλυτών του Ρουσσώ, σύμφωνα με τις οποίες οι άνθρωποι εντός της φυσικής κατάστασης έφτασαν σε ένα σημείο όπου αντιμετώπιζαν σοβαρά προβλήματα ως προς την αυτοσυντήρησή τους και το ανθρώπινο είδος θα αφανιζόταν. Γι' αυτό έπρεπε να αλλάξουν τον τρόπο ύπαρξής τους, για να σωθούν (Αγγελίδης και Γκιούρας , 2005:162). Επίσης, κατά την ανάλυση του Πέρρου (χ.χ.), ο Ρουσσώ θεωρούσε ότι οι άνθρωποι πάντα είχαν κάτι που τους διέκρινε από τα άλλα είδη της φύσης και αυτό είναι η δυνατότητα της ελεύθερης επιλογής, η οποία τους έβγαλε εν τέλει έξω από την φυσική κατάσταση.

Γι' αυτό λοιπόν, προκειμένου να μπορέσουν να σωθούν και να συντηρηθούν, συνενώθηκαν και συγκρότησαν ένα σώμα ανθρώπων, ένα σύνολο δυνάμεων, μια ένωση, μια κοινωνία. Πώς έγινε αυτό όμως; Μέσω της θέσπισης ενός «*κοινωνικού συμβολαίου*», μιας σύμβασης, μιας συνθήκης με την οποία δεσμεύονται όλοι απέναντι στο κοινό συμφέρον (Πέρρος, χ.χ.). Όλοι ενώνονται και τους κατευθύνει η δύναμη της γενικής βούλησης (Αγγελίδης και Γκιούρας, 2005:164). Μέσω αυτής της σύμβασης δημιουργείται ένα πολιτικό σώμα ή πόλις (πολιτεία), το οποίο ονομάζεται κράτος και δεσμεύει όλα τα άτομα που το συναπαρτίζουν. Αυτό θα υπερασπίζεται και

θα προστατεύει όλα τα μέλη της και τα αποκτήματα του κάθε μέλους της. Οι άνθρωποι όμως που είναι και μέλη αυτής της ένωσης θα παραμένουν ταυτόχρονα εξίσου ελεύθεροι όπως και στην φυσική κατάσταση.

Ο Ρουσσώ αναφέρει χαρακτηριστικά ότι πρέπει: *«να βρεθεί μια μορφή συνένωσης που θα υπερασπίζεται και θα προστατεύει με όλη την από κοινού δύναμη το πρόσωπο και τα αγαθά κάθε μέλους, ούτως ώστε ο καθένας, καθώς ενώνεται με όλους, να υπακούει ωστόσο μόνο στον εαυτό του και να παραμένει εξίσου ελεύθερος όπως και πριν. Αυτό είναι το θεμελιώδες πρόβλημα στο οποίο το κοινωνικό συμβόλαιο δίνει τη λύση»* (Στυλιανού, 2006:176). Παρατηρούμε λοιπόν ότι προσπαθεί, με τρόπο που έχει χαρακτηριστεί από πολλούς αναλυτές ως αριστοτεχνικός και από άλλους ως αντιφατικός, να συγκεράσει το συλλογικό στοιχείο με το ατομικό. Προσπαθεί δηλαδή να επιτύχει το εξαιρετικά δύσκολο εγχείρημα της διατήρησης της πλήρους ελευθερίας του κάθε ατόμου, στο πλαίσιο της συλλογικότητας. Η ένωση αυτή έχει δύο μορφές: όταν δρα παθητικά λέγεται κράτος και όταν δρα ενεργητικά λέγεται κυρίαρχος. Τα μέλη του ονομάζονται λαός συλλογικά και πολίτης το καθένα ξεχωριστά όταν μετέχει στην κυρίαρχη εξουσία ενώ υπήκοος όταν υποτάσσεται στους νόμους του κράτους.

Όμως, στη νέα αυτή πολιτική κατάσταση, ο άνθρωπος που έως τότε νοιαζόταν μόνο για τον εαυτό του, τώρα πράττει σύμφωνα με την λογική και δεν καθοδηγείται τόσο από τα ένστικτά του. Κατά τον Ρουσσώ, ο άνθρωπος στην πολιτική κοινωνία, στερείται πολλά από αυτά που είχε στην φυσική του κατάσταση, όμως κερδίζει άλλα επίσης σημαντικά. Στερείται την φυσική του ελευθερία και την δυνατότητα να εκπληρώνει όλες του τις επιθυμίες και να αποκτά αυτά που θέλει αλλά κερδίζει την πολιτική του ελευθερία, την προστασία και την ασφάλεια όσων έχει ήδη αποκτήσει. Μετατρέπεται λοιπόν ο άνθρωπος *«από ανόητο και μικρόνοο ζώον σε νοήμον ον και άνθρωπο»* (Αγγελίδης και Γκιούρας, 2005:167).

Η υποχρέωση, λοιπόν, των πολιτών να υπακούν στους ηγεμόνες και στους κανόνες της πολιτικής κοινωνίας συνεπάγεται καταναγκασμό αφού τους στερεί το δικαίωμα της αληθινής ελευθερίας που είχαν στη φυσική τους κατάσταση. Αυτό που επιδιώκει ο Ρουσσώ, μέσω του κοινωνικού συμβολαίου, είναι να προσδώσει μία έννοια δικαιοσύνης και να καταστήσει τον εξαναγκασμό αυτό ηθικά δικαιολογημένο και θεσπισμένο στη βάση μιας συναίνεσης μεταξύ κυβερνώντων και κυβερνωμένων

(Simpson , 2007:81). Όπως αναφέρει ο Σιακαντάρης (2012:10), αναλύοντας το έργο του σπουδαίου φιλοσόφου, αφής στιγμής χάθηκε η φυσική ελευθερία του ανθρώπου, το ελάχιστο που πρέπει να κάνουμε είναι να οικοδομήσουμε τους καλύτερους κοινωνικούς θεσμούς για να προστατευθεί η ελευθερία και η ιδιοκτησία. Πρόκειται για μια ελευθερία του ατόμου ώστε να μην υποτάσσεται στην θέληση των άλλων.

Με άλλα λόγια, επειδή ο Ρουσσώ θεωρεί την μετάβαση στην πολιτική κοινωνία ως αναγκαίο και αναπόφευκτο κακό, γι' αυτό τον λόγο στην θεωρία του προσπαθεί να εντάξει τον άνθρωπο μεν στην πολιτεία, ταυτόχρονα όμως θέλει να μην υποταχθεί ο άνθρωπος στην εξουσία, στον «κυρίαρχο» όπως αποκαλεί το κράτος (Στυλιανού , 2006:178). Γι' αυτό θεωρεί ότι εκφραστής των όρων της συνένωσης αυτής είναι ο ίδιος ο άνθρωπος.

Έτσι, επινοεί την έννοια της «γενικής βούλησης- *volonte genegale*», ώστε να περιγράψει την θέληση του ανθρώπου να συνενωθεί σε μια σχέση με άλλους ανθρώπους, ενώ παράλληλα θα μπορεί να προστατεύσει τον εαυτό του (Μολυβάς, 2010). Ο όρος αυτός τον οποίο χρησιμοποιεί, σημαίνει ότι η πολιτεία που έχει συγκροτηθεί κατά τα ανωτέρω, εμφορείται από την βούληση όλων των ανθρώπων που την απαρτίζουν για την προάσπιση του κοινού συμφέροντος και τη γενική ευδαιμονία. Η γενική βούληση είναι ο τρόπος με τον οποίο εκφράζονται τα καθολικά συμφέροντα μιας κοινωνίας διαμέσου του ρόλου του «κυρίαρχου» (Σιακαντάρης , 2012:26). Η βούληση αυτή σύμφωνα με τους Αγγελίδη και Γκιούρα (2005:188) δεν μεταβάλλεται και δεν αλλοιώνεται ενώ εκφράζει την βούληση της κυριαρχίας (λαού) και όχι την βούληση του κυρίαρχου (δηλαδή του κράτους).

Στην πολιτεία που έχει δημιουργηθεί δεν μπορεί, κατά τον Ρουσσώ, να απουσιάζει η έννοια του νόμου. Θεωρεί ότι ο νόμος πρέπει να έχει κυρίαρχη και δεσπύζουσα θέση στην πολιτεία που έχει συγκροτηθεί και όλοι να υποτάσσονται σε αυτόν. Χαρακτηριστικά αναφέρει ότι συνέχεια διερωτόταν πώς θα γινόταν ώστε οι άνθρωποι να υπακούνε χωρίς να έχουν κάποιον από πάνω τους να τους διατάσσει και να υπηρετούν χωρίς να έχουν αφεντικό. Και σκεφτόταν πως οι άνθρωποι έπρεπε να παραμείνουν ελεύθεροι παρότι βρίσκονταν κάτω από ένα είδος καταναγκασμού. Αυτό θα μπορούσε να επιτευχθεί μόνο μέσω του νόμου (Cassirer, 2001:44). Σε αυτό κυρίως έγκειται και η σημασία του κοινωνικού συμβολαίου, στη μετατροπή δηλαδή

του μεμονωμένου ανθρώπου σε νομικό πρόσωπο το οποίο έχει δικαιώματα, τα οποία είναι αναγνωρισμένα και προστατεύονται.

Ποιος είναι αυτός που νομοθετεί όμως; Η δυνατότητα αυτή που δίδεται στον λαό για να νομοθετεί και να ασκεί έλεγχο στους κυβερνώντες, ουσιαστικά τον καθιστά κυρίαρχο στο κράτος. Οι απόψεις αυτές που επί της ουσίας αναφέρονται σε μια λαϊκή νομιμοποίηση των κυβερνόντων είναι ιδιαίτερα δημοκρατικές και πολύ πρωτοποριακές για την εποχή τους (Αγγελίδης και Γκιούρας , 2005:179 και Simpson, 2007:87).

Ο Ρουσσώ, σύμφωνα με τον Σιακαντάρη (2012:28), προβαίνει επί της ουσίας σε μια διάκριση των εξουσιών. Συγκεκριμένα, θεωρεί ότι ο λαός πρέπει να νομοθετεί αλλά διαχωρίζει τον άνθρωπο που νομοθετεί από τον άνθρωπο που κυβερνά. Η κυβέρνηση που αποτελεί την εκτελεστική εξουσία κυριαρχείται από τρεις βουλές: α) την ιδιωτική του βούληση να ικανοποιήσει το προσωπικό του όφελος, β) την γενική βούληση όλου του σώματος των αρχόντων και τέλος γ) την βούληση του λαού ή κυρίαρχη βούληση, η οποία πρέπει να κυριαρχεί. Ζώντας ο άνθρωπος μέσα στην κοινωνία αναδεικνύεται ο ίδιος καθοριστικός παράγοντας για τη λειτουργία της και την εξέλιξή της γιατί όλοι οι πολίτες είναι αυτοί που αποτελούν το κράτος και δεν εξαιρείται ούτε ένας από την ανάληψη ευθυνών (Ηλιάδη, χ.χ.).

Γ. Η κριτική της θεωρίας του και σύγχρονες διαστάσεις

Ο Ζαν – Ζακ Ρουσσώ είναι υπέρμαχος της ελευθερίας που πηγάζει από την ανθρώπινη φύση. Γι' αυτό αντιμετώπισε αρνητικά την εμπορευματοποίηση της κοινωνίας στην εποχή του. Πίστευε ότι οποιαδήποτε πολυτέλεια προέρχεται από την ανάπτυξη της τεχνολογίας ασκεί αρνητική επιρροή στον άνθρωπο. Έλεγε χαρακτηριστικά ότι οι τέχνες και οι επιστήμες υπάρχουν για να *«χρυσώνουν το χάπι των δεινών της εμπορευματοποίησης. Όμως, αυτά τα φαινομενικά καλά, δημιουργούν ανισότητα και υποδούλωση»* (Μολυβάς, 2010).

Ενώ όμως ο Ρουσσώ κατακρίνει την μετάβαση του ανθρώπου από την φυσική κατάσταση στην οποία βρισκόταν, στην πολιτική κοινωνία την οποία θεωρεί ως αναγκαίο κακό, εντούτοις σε καμία περίπτωση δεν επιχειρεί να γυρίσει τον άνθρωπο προς τα πίσω στην πρωτόγονη κατάσταση, σε εκείνο το σημείο δηλαδή από όπου είχε ξεκινήσει και αποτελούσε την αφετηρία του. Και αυτό διότι θεωρεί ότι ο άνθρωπος δεν μπορεί να πάει πίσω, παρά μόνο μπροστά (Cassirer , 2001:38).

Ο Ρουσσώ προσπαθεί να παρουσιάσει τη γέννηση και το θεσμικό πλαίσιο λειτουργίας του κράτους. Αυτό όμως το εγχείρημά του μπορεί να παραλληλιστεί με την πλατωνική πολιτεία, αφού θεωρείται μάλλον ουτοπικό το σχέδιο διακυβέρνησής του για να εφαρμοστεί στην πράξη ενώ, όπως αναλύσαμε παραπάνω, υπάρχουν σε αυτό πολλές και σημαντικές αντιφάσεις (Simpson , 2007:95).

Παρόλα αυτά, το έργο του Ζαν – Ζακ Ρουσσώ συνδυάζει με αριστοτεχνικό τρόπο τις έννοιες του κοινωνικού συμβολαίου, της γενικής βούλησης και της λαϊκής κυριαρχίας και γι' αυτό στην εποχή του είχε χαρακτηριστεί ως «*το Ευαγγέλιο του Διαφωτισμού*» και το «*Μανιφέστο της Γαλλικής Επανάστασης*» (Στυλιανού , 2006:179) .

Ξεκινά λοιπόν ο Ρουσσώ την πολιτική του θεώρηση, γράφοντας το σημαντικότερο έργο του «*το Κοινωνικό Συμβόλαιο*» με το οποίο θέλει να απαντήσει στο ερώτημα «*Πώς προήλθε η κοινωνία;*». Η πολιτική κοινωνία δημιουργήθηκε μέσω ενός συμβολαίου, μιας σύμβασης, μιας συνθήκης, ενός συμφώνου, με το οποίο δημιουργείται μια εξουσία η οποία απαρτίζεται από τον λαό που καθοδηγείται από την γενική βούληση για προάσπιση του κοινού συμφέροντος και ο οποίος είναι ο μόνος αρμόδιος να νομοθετεί.

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι ο Ρουσσώ αναβιώνει το κλασικό ιδεώδες της συμμετοχικής δημοκρατίας αφού οι πολίτες ως ισότιμα μέλη της κοινωνίας πρέπει να εκφράζουν την ατομική τους βούληση ελεύθερα και να ελέγχουν όσους ασκούν εξουσία, διαμορφώνοντας έτσι μια καλύτερη κοινωνία προς το κοινό συμφέρον (Μολυβάς , 2010). Για τη θέση του αυτή έχει δεχτεί κριτική από κάποιους μελετητές οι οποίοι θεωρούν ότι ο Ρουσσώ προσπάθησε να αναβιώσει την άμεση δημοκρατία που εφαρμοζόταν στην αρχαιότητα, στον σύγχρονο κόσμο, κάτι που πρακτικά είτε θα

ήταν ανέφικτο είτε θα είχε καταστροφικά αποτελέσματα για το κράτος (Simpson , 2007:103).

Αν και ο Ρουσσώ επικρίθηκε ιδιαίτερα για το έργο του «*Το Κοινωνικό Συμβόλαιο*» εντούτοις στην πράξη του ζητήθηκε πολλές φορές να παράσχει τις πολιτικές του απόψεις, όπως όταν προσκλήθηκε από τους κορσικανούς επαναστάτες για να συντάξει ένα Σύνταγμα κατά της γενοβέζικης και γαλλικής κατοχής του νησιού το 1764 (Σιακαντάρης , 2012:44).

Όμως, εν τέλει κατά τον Ρουσσώ, κανένα πολίτευμα δεν είναι πανάκεια και αυτό συνάγεται από την γνωστή και με διαχρονική σημασία ρήση του ότι «*από την στιγμή που ένας πολίτης θα πει για μια κρατική υπόθεση, τι μ' ενδιαφέρει εμένα; - τότε αρχίζει η παρακμή του κράτους*» (Ηλιάδη, χ.χ.). Η ανθρώπινη φύση είναι τέτοια που αυτοί που κατέχουν την εξουσία έχουν την τάση να την χρησιμοποιούν για να αποκομίσουν προσωπικά τους οφέλη. Γι' αυτό αν οι άνθρωποι δεν βρίσκονται σε εγρήγορση απέναντι στους ηγέτες τους, τότε υπάρχει μεγάλος κίνδυνος οι τελευταίοι να βλάψουν την κοινωνία. Η αδιαφορία των πολιτών αποτελεί λοιπόν, κατά τον Ρουσσώ, την μεγαλύτερη απειλή για μια κοινωνία (Simpson , 2007:105). Αυτές οι απόψεις του, βλέπουμε ότι είναι διαχρονικές και ότι στην εποχή μας λαμβάνουν όλο και μεγαλύτερο κύρος αφού καθημερινά επαληθεύονται από την ίδια την πορεία της ζωής και της ιστορίας.

Στη σύγχρονη Ευρώπη αλλά και στην Ελλάδα της κρίσης της οικονομίας αλλά και των ηθικών αξιών, οι κοινωνικές ανισότητες και οι αδικίες γίνονται εντονότερες. Το αίτημα για τη σύναψη ενός νέου κοινωνικού συμβολαίου με στόχο τον περιορισμό των ανισοτήτων και την ικανοποίηση του αισθήματος της δικαιοσύνης είναι διάχυτο στην κοινωνία ενώ έχει τεθεί πλέον ως θέμα συζήτησης και από επίσημα χείλη αξιωματούχων της ελληνικής κυβέρνησης αλλά και της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Η έννοια του κοινωνικού συμβολαίου, με τη συγκεκριμένη σημασία, έχει παραμείνει διάσημη από την εποχή του Διαφωτισμού, χάρις στον Ρουσσώ ο οποίος και θεωρούσε ότι το κοινωνικό συμβόλαιο, με την έννοια που του προσδίδουν οι θεωρητικοί του ατομικιστικού φιλελευθερισμού, είναι το θεμέλιο πάνω στο οποίο οι φτωχοί αποδέχονται την ανισότητα, την οποία βιώνουν έναντι των πλουσίων εντός της κοινωνίας. Ο σπουδαίος αυτός φιλόσοφος χρησιμοποίησε λοιπόν

την έννοια του κοινωνικού συμβολαίου με διαφορετικό τρόπο για να «εκφράσει τη δική του ριζική κριτική του πολιτικού στοχασμού της νεωτερικότητας, ως περιγράμματος των κοινών παραδοχών της κοινωνικής θεωρίας του Διαφωτισμού, προς τον οποίο, αν και γνήσιο τέκνο του, επιζητεί να αντιδιαστείλει τη δική του τοποθέτηση στα πολιτικά, κοινωνικά και ηθικά ζητήματα» (Κιτρομηλίδης, 2012).

Ο Κιτρομηλίδης (2012) χαρακτηρίζει το έργο του Ρουσσώ, «*Λόγος για τις καταβολές της ανισότητας*» ως ένα από τα στιλπνότερα μνημεία της γαλλικής γλώσσας και ως ένα κείμενο εκρηκτικά πρωτότυπο. Αναφέρεται επίσης στην κριτική που έχουν δεχτεί τα έργα του, την οποία να μεν θεωρεί σοβαρή αλλά και άδικη όσον αφορά τις προθέσεις του δημιουργού. Ο Ζαν – Ζακ Ρουσσώ χαρακτηρίστηκε ως εκφραστής της αυτοκριτικής του Διαφωτισμού αφού το έργο του διακρινόταν για την κριτική του πρόθεση ενώ θεωρείται εμπνευστής των ριζοσπαστικών κινήματων στην Ευρώπη, την εποχή της γαλλικής επανάστασης.

Κλείνοντας το κεφάλαιο αυτό, αξίζει να αναφέρουμε ότι η πολιτική φιλοσοφία του Ρουσσώ και κυρίως η θεωρία του για το κοινωνικό συμβόλαιο και το κράτος, παρά τις αντιφάσεις που εμπεριέχει και την κριτική που έχει δεχτεί, κατά κοινή ομολογία παραμένει έως και σήμερα ένα διαχρονικό έργο που ασκεί γοητεία και επιρροή σε αναγνώστες και σύγχρονους μελετητές.

IV. ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΤΩΝ ΤΡΙΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΘΕΩΡΙΩΝ

Συγκρίνοντας τους τρεις ανωτέρω σπουδαίους νεωτερικούς φιλοσόφους καταλήγουμε ότι οι θεωρίες τους παρουσιάζουν αρκετά κοινά σημεία αλλά και θεμελιώδεις διαφορές.

Αναφορικά με την φυσική κατάσταση του ανθρώπου και οι τρεις εκκινούν την πολιτική τους θεώρηση από την παραδοχή ότι ο άνθρωπος δεν άρχισε να ζει κατευθείαν σε πολιτικές κοινωνίες, αλλά πρώτα ζούσε σε μια πρωτόγονη – φυσική - κατάσταση η οποία για κάποιον λόγο είτε δεν ήταν βιώσιμη είτε δεν τους ικανοποιούσε και έτσι αναγκάστηκαν να καταφύγουν σε συγκρότηση κάποιας μορφής πολιτικής κοινωνίας. Προσπάθησαν αμφότεροι, διαμέσου της ιδέας της φυσικής κατάστασης, να παρουσιάσουν μια εικόνα για το πώς ήταν ο άνθρωπος στην «ατόφια», καθαρή μορφή του και πριν αλλοιωθεί από την πρόοδο του πολιτισμού και τα δεδομένα που του επέβαλε η είσοδος του στην πολιτική κοινωνία (Wraight , 2008:11).

Διαφέρουν ωστόσο οι απόψεις τους ως προς τον τρόπο ζωής και συνύπαρξης του ανθρώπου σε αυτήν την πρωτόγονη κατάσταση. Ειδικότερα:

- ο Χομπς θεωρεί ότι η ζωή στην πρωτόγονη αυτή κατάσταση είναι πολύ επικίνδυνη, δεν είναι καθόλου αρμονική και ευχάριστη ώστε να συνυπάρξει ο ένας άνθρωπος με τον άλλο. Αντιθέτως, κάθε άνθρωπος έχει τις δικές του επιθυμίες να αποκτήσει όσο περισσότερα αγαθά γίνεται. Και επειδή όλοι επιθυμούν να αποκτήσουν εξουσία, επικρατεί ένας συνεχής πόλεμος του ενός κατά του άλλου αφού ο καθένας βλέπει τον άλλο ως ανταγωνιστή και εχθρό του και θέλει να τον καταστρέψει. Το αποτέλεσμα είναι να υφίσταται μια κατάσταση χάους και συνεχούς αναταραχής και κατά συνέπεια να δημιουργείται φόβος, ανησυχία και τρομοκρατία στις σχέσεις των ανθρώπων μεταξύ τους.

- Ο Λοκ θεωρεί ότι η ζωή στην πρωτόγονη κατάσταση δεν είναι τόσο επικίνδυνη όπως την παρουσιάζει ο Χομπς, αλλά ούτε και εντελώς ήσυχη και αρμονική. Είναι όμως πιο ευχάριστη αφού ο άνθρωπος είναι απολύτως ελεύθερος και ίσος απέναντι στον συνάνθρωπό του. Συγκεκριμένα, έκαστος μπορεί να πράττει όπως θέλει, να

συμπεριφέρεται κατά το δοκούν, να αποκτά οτιδήποτε θέλει, χωρίς να τον δεσμεύει κανένας και τίποτα. Παράλληλα είναι και ίσος απέναντι στους άλλους ανθρώπους αφού τα αγαθά της φύσης είναι ίδια για όλους και διαθέσιμα σε όλους. Κατά συνέπεια, ο φόβος ο ένας να βλάψει ή να καταστρέψει τον άλλο και γενικότερα οι αναταραχές είναι περιορισμένες διότι υπάρχει ένας ηθικός φραγμός στην μεταξύ τους συμπεριφορά. Βεβαίως η ειρήνη μπορεί να τεθεί σε κίνδυνο κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες. Για παράδειγμα σε περίπτωση που υπάρξει περιορισμός των διαθέσιμων πόρων, τότε μπορεί να προκύψει ανταγωνισμός μεταξύ των ανθρώπων για τη διεκδίκηση των πόρων αυτών και σύγκρουση, αφού δεν υπάρχει κάποιος με ρόλο επιδιαιτητή για να επιλύσει τη διαφορά.

- Ο Ρουσσώ προσδίδει μια θετική αύρα στη φυσική κατάσταση αφού εντός αυτής ο άνθρωπος διακατέχεται από μια έμφυτη καλοσύνη και είναι εντελώς απαλλαγμένος από την επιθυμία για απόκτηση υλικών αγαθών και από την ματαιοδοξία του. Δεν τον ενδιαφέρει να αποκτήσει υλικά αγαθά, δεν τον ενδιαφέρει να ασχολείται με τις τέχνες και τις επιστήμες, δεν έχει ανάγκη να συναναστρέφεται με άλλα άτομα και δεν υπάρχουν σχέσεις εξάρτησης και ανταγωνισμοί μεταξύ των ανθρώπων. Αντιθέτως, ο άνθρωπος στην κατάσταση αυτή είναι αληθινός, «καθαρός», πραγματικά ελεύθερος και ευτυχισμένος. Παρόλα αυτά, η φυσική κατάσταση για τον άνθρωπο είναι πρωτόγονη και ζώδης. Αρχικά δεν υπάρχουν συγκρούσεις αφού οι άνθρωποι ζουν ανεξάρτητα και είναι αυτάρκεις. Στη συνέχεια όμως προέκυψαν σοβαρά προβλήματα ως προς την αυτοσυντήρησή τους και υπήρξε κίνδυνος αφανισμού του ανθρώπινου είδους, γι' αυτό και οι άνθρωποι αποφάσισαν να αλλάξουν τρόπο ύπαρξης για να σωθούν.

Αναφορικά με την έννοια της ιδιοκτησίας, είδαμε ότι την συναντάμε κυρίως στην θεωρία του Λοκ και λιγότερο στους άλλους δύο φιλοσόφους. Ειδικότερα, ο Λοκ δίνει ιδιαίτερη έμφαση στην έννοια αυτή και την διαχωρίζει σε δύο τομείς. Την ιδιοκτησία του καθενός στο πρόσωπό του και την ιδιοκτησία καθενός σε ένα υλικό αγαθό το οποίο όμως αποκτάται με την εργασία και τον προσωπικό του κόπο. Ο Χομπς θεωρεί ότι το κράτος σέβεται και προστατεύει την ιδιοκτησία ως ανήκουσα στη σφαίρα των ελευθεριών και των δικαιωμάτων των ιδιωτών. Τέλος, ο Ρουσσώ αποδέχεται την ατομική ιδιοκτησία μόνο υπό την προϋπόθεση ότι η κατανομή της δε θα είναι υπερβολικά άνιση.

Αναφορικά με την αιτία συγκρότησης των πολιτικών κοινωνιών και οι τρεις φιλόσοφοι, ο καθένας για τον δικό του λόγο, θεωρούν ότι η ανωτέρω περιγραφείσα πρωτόγονη κατάσταση είτε δεν είναι βιώσιμη είτε δεν μπορεί να διατηρηθεί. Ειδικότερα:

- ο Χομπς θεωρεί ότι αυτή η αντιπαλότητα και ο πόλεμος που υπάρχει μεταξύ των ανθρώπων πρέπει να σταματήσει και ο μόνος τρόπος για να γίνει αυτό είναι οι άνθρωποι να συγκροτηθούν σε πολιτικές κοινωνίες.

- Ο Λοκ θεωρεί ότι η πρωτόγονη κατάσταση είναι υποφερτή μεν αλλά υπάρχουν και προβλήματα όπως η αδυναμία διαφύλαξης της ιδιοκτησίας και η έλλειψη της αντικειμενικότητας στη δικαιοσύνη. Οι άνθρωποι λοιπόν θα ζουν καλύτερα αν συγκροτηθούν σε πολιτικές κοινωνίες.

- Ο Ρουσσώ προσδίδει πολλά θετικά χαρακτηριστικά στην φυσική κατάσταση και ιδίως την απουσία σχέσεων εξάρτησης και τη φυσική ελευθερία που υπάρχει στους ανθρώπους. Όμως είτε η επινόηση της ιδιοκτησίας είτε τα προβλήματα αυτοσυντήρησης που προέκυψαν εντός αυτής, οδήγησαν τους ανθρώπους στη δημιουργία των πολιτικών κοινωνιών.

Αναφορικά με τον τρόπο συγκρότησης των πολιτικών κοινωνιών μέσω ενός συμβολαίου και τον τρόπο λειτουργίας του και οι τρεις θεωρούν ότι η πολιτική κοινωνία θα συγκροτηθεί μέσω μιας συνθήκης, μιας συμφωνίας. Έκαστος όμως το αντιλαμβάνεται διαφορετικά και ειδικότερα:

- ο Χομπς αντιλαμβάνεται το συμβόλαιο ως σύμβαση με την οποία τα συμβαλλόμενα μέρη συμφωνούν η εξουσία να ανατεθεί σε ένα άτομο ή περισσότερα άτομα, που δε συμμετέχουν στη σύμβαση αυτή. Αυτό το πρόσωπο ή σύνολο ατόμων δημιουργεί ένα κράτος ισχύος, το οποίο ασκεί απόλυτη εξουσία σε όλους, όλοι υπακούουν και υποτάσσονται σε αυτό, χωρίς να υπάρχει κανένα δικαίωμα αντίστασης σε αυτό.

- Ο Λοκ αντιλαμβάνεται το συμβόλαιο ως μια συνθήκη με την οποία αποφασίζεται να εκχωρηθούν όλα τα δικαιώματα των ανθρώπων σε ένα πρόσωπο ή σύνολο ατόμων και έτσι δημιουργείται ένα κράτος το οποίο ασκεί εξουσία, σύμφωνα όμως με τον κανόνα της πλειοψηφίας, με σκοπό να προστατευθούν τα απόλυτα δικαιώματα των

ανθρώπων. Σε αυτό το κράτος υπάρχει δυνατότητα αντίστασης στην εξουσία μόνο αν την καταχραστεί αυτός που κυβερνά.

- Ο Ρουσσώ αντιλαμβάνεται το συμβόλαιο ως μια πράξη συνένωσης και δημιουργίας κράτους, το οποίο υπέχει ευθύνη για προάσπιση του κοινού καλού. Η κοινότητα αυτή που δημιουργείται, καθοδηγείται από την βούληση του λαού, την λεγόμενη «γενική βούληση». Οι εξουσίες λοιπόν του κράτους του Ρουσσώ ασκούνται από το λαό. Αξίζει να παρατηρήσουμε ότι ενώ ο Χομπς στηρίζει το κοινωνικό του συμβόλαιο σε κάποια μορφή θυσίας της ελευθερίας του λαού σε κάποιον «κύριο - ηγεμόνα» με στόχο να κερδίσει ως αντάλλαγμα την ασφάλεια ή την ευημερία του, ο Ρουσσώ δεν εισέρχεται στη διαδικασία ανταλλαγής ή θυσίας της ελευθερίας αφού στο δικό του κοινωνικό συμβόλαιο ο λαός παραμένει κυρίαρχος (Δημούλης, 1995).

Τέλος, ας σταθούμε λίγο στις πολιτειακές προεκτάσεις των τριών ανωτέρω πολιτικών θεωριών. Από την ανάγνωση της θεωρίας του κάθε φιλοσόφου μπορούμε να συμπεράνουμε κάποια στοιχεία για την προτίμηση εκάστου αναφορικά με ένα είδος πολιτεύματος. Ειδικότερα:

- Ο Χομπς αναδεικνύεται σε έναν οπαδό της απολυταρχίας και της μοναρχίας, αφού μέσω του έργου του «*Λεβιάθαν*» παρουσιάζει το κράτος ως έναν κυρίαρχο, ο οποίος καθορίζει τα πάντα, όλοι υπακούουν σε αυτόν, αυτός επιβάλλει την βούλησή του, αποφασίζει, νομοθετεί και εκτελεί τις αποφάσεις, ενώ δικαίωμα αντίστασης απέναντί του υπάρχει μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις (π.χ. όταν αρχίζει να φονεύει αυθαίρετα υπηκόους).

- Ο Λοκ έχει διαμετρικά αντίθετη θέση από αυτή του Χομπς διότι αναδεικνύεται σε οπαδό του φιλελευθερισμού, αφού είναι λάτρης και θιασώτης όλων των απολύτων αγαθών της ζωής, της ελευθερίας, της ιδιοκτησίας και θέλει πάση θυσία αυτά να προστατευθούν. Δεν είναι οπαδός ενός κράτους ισχύος και κυρίαρχου αλλά ενός κράτους συνταγματικού το οποίο θα έχει ως σκοπό την διαφύλαξη της ειρήνης, της ασφάλειας και της ευημερίας των πολιτών.

- Ο Ρουσσώ τέλος αναδεικνύεται σε έναν οπαδό της άμεσης δημοκρατίας, αφού ως βάση και πυρήνα του κράτους θέτει το λαό. Ο λαός κατ' αυτόν πρέπει να αποτελεί τη βάση όλων των εξουσιών.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Εξετάσαμε λοιπόν τους νεωτερικούς φιλοσόφους, Τόμας Χομπς, Τζων Λοκ και Ζαν - Ζακ Ρουσσώ και συγκεκριμένα, εστιάσαμε την προσοχή μας στις θεωρίες τους για τη δημιουργία και την έννοια του κράτους.

Εν κατακλείδι, ο Χόμπς αναφέρεται σε ένα κράτος απολυταρχικό, το οποίο κυβερνάται από ένα άτομο ή μια ένωση ανθρώπων και η οποία ασκεί απόλυτη εξουσία στους πολίτες που το απαρτίζουν. Πρόκειται για ένα κράτος ισχύος που καθορίζει τα πάντα και όλοι εξαρτώνται από αυτό, ταυτόχρονα όμως έχει τη νομιμοποίηση όλων των πολιτών.

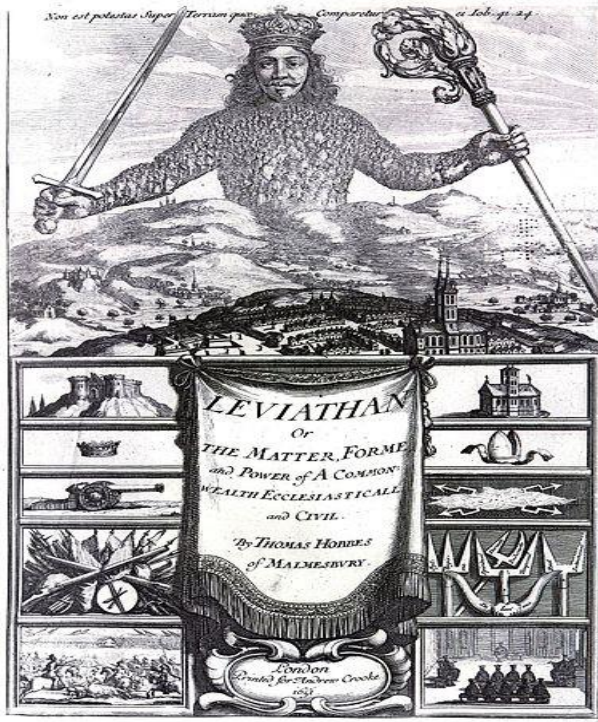
Ο Λοκ αναφέρεται σε ένα κράτος φιλελεύθερο το οποίο σέβεται τα απόλυτα αγαθά της ζωής, της υγείας, της ελευθερίας και της ιδιοκτησίας και προσπαθεί να τα διασώσει με κάθε τρόπο. Όλοι οι πολίτες δίνουν την συγκατάθεση - συναίνεσή τους για τη δημιουργία αυτού του κράτους το οποίο θα ενεργεί για την επίτευξη του ανωτέρω σκοπού. Η πολιτική φιλοσοφία του Λοκ επηρέασε τη Γαλλική Επανάσταση και το πρώτο Σύνταγμα της Γαλλίας, συνεπώς και τα Συντάγματα πολλών άλλων δημοκρατικών κρατών.

Ο Ρουσσώ αναφέρεται σε ένα κράτος δημοκρατικό, του οποίου θεμέλιο αποτελεί ο λαός, όλες οι εξουσίες πηγάζουν από αυτόν και θα μπορούσε να πει κανείς ότι λειτουργικά προτάσσει ένα μοντέλο άμεσης δημοκρατίας. Το κράτος αυτό πράττει τα δέοντα με μόνο σκοπό την προάσπιση του γενικού συμφέροντος. Η πολιτική φιλοσοφία του Ρουσσώ επηρέασε σε μεγάλο βαθμό τη Γαλλική Επανάσταση καθώς επίσης και τη θεωρία του εθνικισμού αλλά και του σοσιαλισμού.

Όλες λοιπόν οι ανωτέρω πολιτικές θεωρίες, παρότι δεν βρήκαν πρακτική εφαρμογή, συνεισέφεραν σημαντικά στην εξέλιξη της παγκόσμιας φιλοσοφίας και αποτέλεσαν το έναυσμα αλλά και το έρεισμα για μεταγενέστερους στοχαστές ώστε να αποτολμήσουν τις δικές τους θεωρίες. Η πολιτική φιλοσοφία των τριών αυτών σημαντικών φιλοσόφων παραμένουν διαχρονικά και γοητεύουν μέχρι και σήμερα τους αναγνώστες.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

Παράρτημα 1

Το εξώφυλλο της πρώτης έκδοσης του βιβλίου «Λεβιάθαν» του Τόμας Χομπς .

Παράρτημα 2

«... Η πρώτη καθιστά τους ανθρώπους επιθετικούς για το κέρδος, η δε δεύτερη για την προσωπική ασφάλεια και η τρίτη για τη υπόληψη. Στην πρώτη περίπτωση χρησιμοποιούν τη βία για να γίνουν κύριοι των προσώπων που ανήκουν στους άλλους, των συζύγων, των παιδιών και των κτηνών τους. Στην δεύτερη περίπτωση χρησιμοποιούν τη βία για να αμυνθούν. Στην τρίτη περίπτωση, για ασήμαντα πράγματα όπως ένας λόγος, ένα χαμόγελο, μια διαφορετική γνώμη, όπως και κάθε άλλη ένδειξη υποτίμησης είτε του προσώπου τους, είτε προσβολή των συγγενών, των φίλων της χώρας, του επαγγέλματος ή του ονόματός τους ...»

Hobbes, T. (1989). *Λεβιάθαν*, (μετάφραση. Γ. Πασχαλίδης - Α. Μεταξόπουλος), Γνώση: Αθήνα.

Παράρτημα 3

« ...Ο άρχων είναι η εικόνα του πατέρα, ο λαός είναι η εικόνα των παιδιών και καθόσον όλοι γεννήθηκαν ίσοι και ελεύθεροι , δεν απαλλοτριώνουν την ελευθερία τους παρά μόνο για να ωφεληθούν. Η μόνη διαφορά συνίσταται στο ότι στην οικογένεια η αγάπη του πατέρα για τα παιδιά του τον αποζημιώνει για τις φροντίδες προς αυτά , ενώ στο κράτος όπου ο άρχων δεν τρέφει τέτοια συναισθήματα για το λαό του, η απόλαυση της εξουσίας υποκαθιστά αυτή την αγάπη... ».

Αγγελίδης και Γιούρας, (2005), Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Θεωρίες της πολιτικής και του κράτους, Hobbes, Locke, Rousseau, Kant, Hegel*, Αθήνα: Συλλογικό.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνική

Αγγελίδης, Μ. και Γκιούρας, Θ. (επιμ.) (2005). *Θεωρίες της πολιτικής και του κράτους: Hobbes, Locke, Rousseau, Kant, Hegel*. Αθήνα: Σαββάλας, Ίδρυμα Σάκη Καράγεωργα.

Cassirer, E. (2001). *Καντ και Ρουσσώ*. Αθήνα: Έρασμος

Hobbes, T. (1989). *Λεβιάθαν*, (μετάφραση. Γ. Πασχαλίδης - Α. Μεταξόπουλος), Γνώση: Αθήνα.

Locke, J. (2010). *Δεύτερη πραγματεία περί κυβερνήσεως: Δοκίμιο με θέμα την αληθινή αρχή, έκταση και σκοπό της πολιτικής εξουσίας*. (Μετάφραση και Επιμέλεια, Κιτρομηλίδης, Π.) Αθήνα: Πόλις.

Μαυριάς, Κ. (2001). *Ιστορία πολιτικών ιδεών*. Αθήνα: Σάκκουλας

Πολίτης, Γ. (2004). *Το δικαίωμα της πολιτικής ανυπακοής και η φιλοσοφία του John Lock*. Αθήνα: Έννοια

Schmitt, C. (2009). *Ο Λεβιάθαν στην πολιτειολογία του Τόμας Χομπς*. Αθήνα: Σαββάλας .

Σιακαντάρης, Γ. (2012). *Ζαν - Ζακ Ρουσσώ: Ο φιλόσοφος της πεφωτισμένης Δημοκρατίας*. Αθήνα: Πόλις.

Στυλιανού, Α. (2006). *Θεωρίες του κοινωνικού συμβολαίου από τον Γκρότιους στον Ρουσσώ*. Αθήνα: Πόλις.

Ξενόγλωσση

Feser, E. (2007). *Locke*. Oxford: Oneworld Publications

Lloyd, T. (1995). *Rutledge Philosophy Guidebook to Locke on Government*. London and New York: Rutledge

MacDonald Ross, G. (2009). *Starting with Hobbes*. Cornwall: Continuum International Publishing Group.

Newey G. (2008). *Rutledge Philosophy Guidebook to Hobbes and Leviathan*. London and New York: Rutledge

Simpson, M. (2007). *Rousseau: A Guide For The Perplexed*. Wiltshire: Continuum International Publishing Group.

Wright, C. (2008). *Rousseau's The Social Contract*. Cornwall: Continuum International Publishing Group.

Διαδικτυακοί Τόποι / Ιστοσελίδες

Αλαμάνου, Κ. (2013). *Από το tabula rasa σε ένα κοινωνικό συμβόλαιο ιδιοκτησίας*. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <http://tvxs.gr/news/san-simera/tzon-lok-apo-tabula-rasa-se-ena-koinoniko-symbolaio-idioktisias> [Πρόσβαση 10-6-2014].

Αργυροπούλου, Ρ. (2010). *Ο επίμονος αναγνώστης*. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <http://www.tovima.gr/books-ideas/article/?aid=371353> [Πρόσβαση 10-6-2014].

Βώκος, Γ. (2010). *Η επέλαση του Λεβιάθαν*. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=345315> [Πρόσβαση 10-6-2014].

Δημούλης, Δ. (1995). *Συνιστώσες και δομή της πολιτικής αντιπαράθεσης*. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=518&Itemid=29 [Πρόσβαση 10-6-2014].

Ηλιάδη, Α. (χ.χ.). *Ο Ρουσσώ και η κοινωνία των πολιτών*. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <http://www.matia.gr/egrapsan/arthra-meletes/o-rousso-ke-i-kinonia-politon.html> [Πρόσβαση 10-6-2014].

Κιτρομηλίδης, Π. (2012). *Ο Ρουσσώ και το κοινωνικό συμβόλαιο*. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <http://www.tovima.gr/books-ideas/article/?aid=468567> [Πρόσβαση 10-6-2014].

Μολυβάς, Γ. (2010). *Πολιτικά μαθήματα για αρχάριους, τι είναι το κοινωνικό συμβόλαιο*. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <http://proexania.wordpress.com/2010/10/15/πολιτικά> [Πρόσβαση 10-6-2014].

Μπουρδουκούτας, Β. (2010). *Ύμνος στη συμβολαιακή προέλευση της πολιτικής*. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <http://www.kathimerini.gr/412323/article/politismos/arxeio-politismoy/ymnos-sth-symvolaiakh-proeleysh-ths-politikhs> [Πρόσβαση 10-6-2014].

Πέρρος, Π. (χ.χ.). *Η γενική βούληση και η βούληση όλων στον Ρουσσώ*. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: http://www.filosofia.gr/protoselido.php?subaction=showfull&id=1147266985&archive=&start_from=&ucat=8 [Πρόσβαση 10-6-2014].

